

MŰHELY

Kiss Ágnes

Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrendszerben

Bevezető

A szovjet típusú kommunista intézményrendszer bugyraiban vizsgálódó valamennyi elemző felismerte, hogy a központosított vezérlésű, szigorúan hierarchikus és túlbürokratizált szervezeti keretek felszíne alatt a rendszer gyakran zavaros szabályozás alapján, önkényes beavatkozásokkal és büntetésekkel működött, valamint hangsúlyozta, hogy a személyes kapcsolati hálók és az informális gyakorlatok keresztül-kasul szőttek majd minden szervezetet, intézményt. A kutatások jelentős része a gazdaság működésére összpontosul, az elemzések pedig a rendszer egyes formális, strukturális elemeit¹ és szervezeti jellemzőit² jelölik meg a kauzalitás szempontjából lényeges változókként a szervezeti és a mindennapi életben kialakult egész sor viselkedési mintázat, informális gyakorlat és informális intézmény mögött. Ilyen tevékenységnek számít például a „megfelelő szálak húzogatása”, az informális biztosítási berendezkedések, a *blat* (orosz kifejezés, amely a hozzáférést biztosító szívességek rendszerét fedi), amihez igen közel áll a számkra ismert *pilă* jelensége, továbbá az adatok hamisítása, vagy a kontraproduktív viselkedések tágas halmaza, lopás, lógás, munkaeszközök hanyag kezelése stb.³ Az informális gyakorlatok megjelenésének és kutatá-

1 Például a tervgazdaság, a hiány, a zárt elosztás és államilag szabályozott privilégiumok rendszere.

2 Ilyenek a hibás ösztönzési és ellenőrzési rendszer, de az informális szervezeti gyakorlatok maguk is, mint például a személyes összeköttetéseken alapuló kivételezés, favoritizmus.

3 A gazdasági bürokrácia berkeiben zajló informális tevékenységekről lásd Gregory, Paul R.: *Restructuring the Soviet Economic Bureaucracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, vagy Litwack, John M.: *Coordination, incentives, and the ratchet*

sának egy másik kiemelkedő területe a cenzúra és propaganda által szabályozott kulturális élet. Többnyire az „értelmiségi ellenállás” jelenségkörébe sorolják őket, és földalatti tevékenységekben, mint a szabadegyetemek és a szamizdat, illetve a hivatalos csatornákon történő kódolt szövegek közlésében testesülnek meg.⁴

Ezen informális gyakorlatok hatása tekintetében majdhogynem magától értetődőnek tartjuk, hogy aláaknázták a formális rendszer működését, és az elemzések többsége is ezt sugallja. A *blat*-ról írt aprólékos elemzésében viszont Ledeneva amellett érvel, hogy ennek valójában kettős hatása volt: bomlasztotta ugyan a rendszert, mégis kulcsfontosságú volt annak működése szempontjából.⁵ A *blat* egyrészt ellentmondott az uralkodó ideológiának, rutinszerűen megkérdőjelezte a gazdaság központosított irányításának a legitimitását és eredményességét, a *blat*-kapcsolatokkal élő személyek pedig a rendszer kijátszása, átverése nyomán érzett kellemes élménnyel gazdagodtak. Másrészt, a nem piaci alapú berendezkedés és a burjánzó bürokrácia keretei között a *blat* alapeszköz volt mindenféle ügy elintézésében, javakat és szolgáltatásokat pótolta a fogyasztók számára, ekképpen pedig fontos tényezőként járult hozzá a tervgazdaság működéséhez, fennmaradásához.

Dolgozatomban azt vizsgálom meg Románia esetén, hogy miként viszonyultak egymáshoz a formális és informális gyakorlatok a kommunista cenzúra-rendszer működésében. Az alapgondolat dióhéjban az, hogy a formális kapcsolatokkal átfedésben levő pozitív töltetű személyes kapcsolatok, azaz az ellenőrök és ellenőrzöttek, valamint a kollégák közötti összeköttetések táptalajt nyújtottak különböző informális tevékenységek létrejöttéhez, amelyek kettős, ugyanakkor ellentétes eredménnyel befolyásolták a rendszer működését. A kölcsönös tiszteleten és bizalmon alapuló kapcsolatok révén feszegetni lehetett a tiltott és megengedett témák közötti határvonalat, de ugyanezek által a cenzúra normái ki is teljeshedhettek. Például a megfelelő

effect. *RAND Journal of Economics*, vol. 24, 1993, no 2, 271–285. A partikularisztikus (vs. univerzalisztikus) szervezeti gyakorlatok által okozott jelenségekről lásd Pearce, Jone L. – Branyiczki Imre – Bigley, Gregory A.: Insufficient Bureaucracy: Trust and Commitment in Particularistic Organizations. *Organization Science*, vol. 11, 2000, no 2, 148–162. A *blat*-rendszer működéséről pedig lásd Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

4 Földalatti tevékenységekről lásd Falk, Barbara: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 2003, az ambivalens diskurzusról pedig Lőrincz D. József: *Ambivalent Discourse in Eastern Europe. Regio* (Minorities, Politics, Society), English Edition, 2004, no 1, 148–171.

5 Lásd Ledeneva: i. m.

szálak húzogatója eredményeként, vagyis amikor személyes összeköttetéseket használtak a cenzurális döntések felülírása érdekében, egyes problémás kéziratok közölhetővé váltak. A cenzúra normáira és gyakorlatára vonatkozó bizalmas információk áramoltatása révén viszont a határok megszilárdultak. Bár ebben az önkéntes információcserében résztvevő felek kölcsönös segítségként értelmezték a tevékenységet, ami a hatalom háta mögött, annak akaratával ellentétesen zajlik, hatásában a gyakorlat tulajdonképpen azonos lehetett a formális csatornákon közvetített utasításokkal. Alapjában véve ez a jelenség a szerkesztőségek és kiadók öncenzúrájának az alapanyagát képezi, ugyanis ezen javaslatok, tanácsok vagy elhintett információk alapján születtek meg az ellenőrzésre benyújtandó kézirat módosításával kapcsolatos döntések.

Az itt bemutatásra kerülő informális gyakorlatokat a cenzúrárendszer formális, strukturális jellemzői termelték ki. A tiltott és megengedett témák közötti határ áthágása komoly büntetéssel járhatott, ugyanakkor a cenzúra normáit meglehetősen tágan határozták meg a vonatkozó jogszabályok, a „helyes” értelmezés pedig a magas beosztású pártfunkcionáriusok eseti döntésétől függött. A formális intézményi felépítés előzetes és utólagos cenzúrát is magában foglalt, amely feladattal több szervezetet is felruháztak. A rendszer további fontos jellemzője, hogy számos döntést zárt ajtók mögött hoztak, illetve titkosítottak, ami kiszámíthatatlansággal és önkényességgel terhelt légkört teremtett. A felsorolt jellemzőkkel járó bizonytalanság enyhítése céljából az érintettek a személyes kapcsolataikat használták tájékozódásra és a döntések befolyásolására. Persze az informális információ-forrásokra való hagyatkozás nem csak a tekervényes és titkosított döntéshozatal következménye, hanem egy általános ellenreakció is a sajtóban közölt szegényes és torzított adatokra, hírekre. Másként szólva, a szájról szájra terjedő híreket az élet minden területén felhasználták, köztük a szerkesztőségi tevékenység számára releváns ügyekben is.

Az eddig vázolt megközelítés nem utal újdonságokra a szakirodalomban fellelhető formális és informális gyakorlatok kapcsolódása tekintetében, legalábbis elméleti síkon. Az elemzéssel csupán a cenzúra működésének az árnyalásához kívánok hozzájárulni, elsősorban azon narratívák ellenpontozása által, amelyek külön táborként kezelik a cenzorokat és az alkotókat. A cenzorokkal vívott „küzdelem” és a kijátszásukra bevetett technikák helyett, amelyeknek meglehetősen nagy figyelmet szenteltek az eddigi kutatásokban, én inkább a két csoportot összekötő többsikű kapcsolatokra és az együttműködésre összpontosítok. Az együttműködés alatt nem valamiféle udvaronc magatartást értek, sem pedig a gyakorlat által szentesített

biztonságos övezetbe való kitarító visszahúzódást, hanem olyan tevékenységeket, amelyek kölcsönös szakmai megbecsülésen vagy személyes szimpátián alapszanak. Bár „a sötétség és világosság gyermekei által vívott harc” mottóval jellemezhető domináns narratíva árnyékot vet a más jellegű kapcsolatokra, a megfelelő forrásokban jelentős mennyiségű utalást találhatunk a szerkesztőségek és a cenzorok közötti korrekt, olykor baráti vagy szívélyes viszonyra, illetve olyan tevékenységekre, amelyek nem estek tökéletesen egybe a hivatalos elvárásokkal.⁶

Továbbá, a tanulmányban bemutatott informális gyakorlatok és kapcsolatok árnyalják azt a képet is, amelyet a kommunista rendszerek elemzői a személyközi kapcsolatokról festenek, pontosabban azt a meglátást, hogy a titkosszolgálat által és más utakon gyakorolt politikai felügyelet teljesen tönkretette azokat. Itt Verdery munkáját is idézhetjük, aki hangsúlyosan azt állítja, hogy az állandó felügyelet általános bizalmatlanságot és gyanakvást okozott, ami elszigetelte egymástól az embereket.⁷ Bár a megállapítás igazságmagvához nem fér kétség, nem tévedhetünk, ha kijelentjük, hogy - éppen az állandósult gyanakvás és vészhelyzet miatt - a megbízhatónak vélt kapcsolatok felértékelődtek.

Amint már említettem, a dolgozatban a romániai cenzúrarendszer működését vizsgálom meg, pontosabban az 1970-es és 1980-as éveket. Azért választottam ezt az időszakot, mert a 1970-es években nagyméretű változásokra került sor a formális intézményi felépítésben, például 1977-ben megszüntették a három évtizedet megért cenzúrahivatalt, ami összehasonlítási perspektívával kecsesgertetett. A források feldolgozása alapján azonban arra a következtetésre jutottam, hogy a főszereplők és az informális gyakorlatok mintázata stabilnak mondható. A közvélemény és elemzők szerint is általában vízváltásznak tekintett 1977 előtti és utáni informális tevékenységek

6 A kommunista cenzúra működésével kapcsolatos domináns narratíva összetevőiről lásd Šmejkalová, Jiřina: *Cold War Books in the 'Other' Europe and What Came After*. Brill, Leiden, Boston, 2011, 3. fejezet. A szerző szerint a domináns narratíva gyökerei a hidegháború idején zajló kommunizmus-kutatás polarizált világában keresendők: elnyomók vs. elnyomottak, elnyomás vs. ellenállás, a buta, romboló, mindenható cenzor vs. okos, találekony, konstruktív, meghurcolt szerző.

„A sötétség és világosság gyermekei által vívott harc” mottóban Darntonot parafrazálok, aki szintén tévesnek tartotta a cenzúra történetének ilyen jellegű leegyszerűsítését. Lásd Darnton, Robert: *Censorship, a Comparative View: France, 1789 - East Germany, 1989*. *Representations*, No. 49, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989, 1995, Winter, 40.

7 Verdery, Katherine: *What was Socialism and what comes next?* Princeton University Press, Princeton, 1996, 24.

azonosítása közben nem találtam új típusú, a strukturális változásokra visszavezethető informális tevékenységeket. A következtetés természetesen nem zárja ki a hangsúlyeltolódást egyik típusú tevékenységről a másikra, ezt az aspektust viszont nem sikerült „megmérnem”.

Elsődleges forrásokként egyrészt szerkesztőségi és más kulturális intézmények képviselőivel készített, nyomtatásban megjelent interjúkat használtam, valamint a magam interjúit is, amelyeket hasonló munkakörben dolgozó személyekkel és az 1977-ig működő cenzúrahivatal alkalmazottaival készítettem.⁸ Másrészt feldolgozásra került néhány publikált napló, levelezés és emlékirat is, amelyek szerkesztőségi berkekben dolgozó személyek tollából származnak.⁹ Az eseményekkel egy időben és utólag született írások ösz-

8 Az interjúanyag összegyűjtése során igyekeztem minél tágabb palettát lefedni (párt- és kulturális kiadványok, helyi és központi szervezetek, többségi és kisebbségi intézmények), illetve elkerülni a tendenciózus, módszertanilag nem elfogadható kérdésekre épülő interjúkat.

A leghasznosabb gyűjteménynek Bányai Éva: *Sikertörténet kudarccokkal. Bukaresti életutak. Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel* (Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006.) című interjúkötete bizonyult, amely 17 strukturált interjút tartalmaz az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején alapított bukaresti magyar intézmények munkatársaival. Egy másik gyűjtemény hét strukturált interjút foglal magában, amelyeket A. D. Boboc készített 2005-ben a *Scinteia* és a *Scinteia Tineretului* újságíróival. A gyűjtemény címe *Interviuri cu foști reporteri ai ziarului Scânteia*, elektronikus formában, a szerző blogján található: [<http://aliceboboc.wordpress.com/2010/02/15/interviuri-cu-fosti-reporteri-ai-ziarului-scanteia-astazi-mircea-bunea/>].

Az általam készített interjúk félstrukturáltak, 2009–2010-ben készültek 22 személlyel, akikből 9 a Sajtófőigazgatóság (a cenzúrahivatal 1977-ig) keretében tevékenykedett, 13 pedig vidéki szerkesztőségekben, kulturális intézményekben dolgozott (főszerkesztők, újságírók, igazgatók). Páran több szervezet gyakorlatát is ismerték, illetve volt átjárás a cenzúrahivatal és a szerkesztőségek között is. A beszámolók alapján a következő szervezetek gyakorlatába nyerhettem bepillantást: a temesvári *Orizont* kulturális lap, a *Drapelul Roșu*, *Szabad Szó* és *Banatske Novine* pártlapok, az *Editura Facla* és a német rádióműsor szerkesztősége; az aradi *Vörös Lobogó* pártlap, a szentgyörgyi *Megyei Tükör* pártlap és a megyei könyvtár; a csíkszeredai *Hargita* és *Informația Harghitei* pártlap; a Brassóban megjelenő *Brassói Lapok* és *Karpatenrundschaue* pártlap; a kolozsvári *Igazság* pártlap; és a szebeni német színjátszó csoport.

9 Elsősorban Gáll Ernőnek, a *Korunk* főszerkesztőjének (1957–1984) a részletes naplóját tanulmányoztam, amelyet 1977-ben kezdett írni, akkor, amikor bejelentették a cenzúra megszüntetését. A megértésében nagy segítségemre szolgáltak a naplóhoz csatolt szerkesztői jegyzetek. (Gáll Ernő: *Napló. I. (1977–1990)*. Polis, Kolozsvár, 2003.) A másik napló a Domokos Gézáé, a *Kriterion* főigazgatójaé, 1988-ból. (Domokos Géza: *Apályban. Napló - ezerkilencszáznolcvannyolc*. Pallas-Akadémia, Csíkszer-

szevetése lehetőséget teremtett az adatok kiegészítésére, valamint megbízhatóságuk ellenőrzésére is.¹⁰

A tanulmány szerkezete a következő: első körben felvázolom a formális intézményrendszert, azonosítom a cenzúra főszereplőit, illetve a változásokat és folyamatosságokat az 1970-es és 1980-as években zajló intézményi változások közepette. A második részben megrajzolom a cenzúra két állandó főszereplőjének profilját, pontosabban a „jó főszerkesztő” és a „jó cenzor” képét, mindkettőt a szerkesztőségek szemszögéből. Azért tartom fontosnak ezt a leírást, mert a velük szemben megfogalmazott elvárások olyan jellemzőket tartalmaznak, amelyek a publikálással, szerkesztőségi élettel kapcsolatos informális tevékenységekben való részvételre utalnak. Ugyanabban a részben említést teszek a „jó véleményezés”-ről is, amelyet stratégiai eszközként használtak a főszerkesztők. A harmadik részben bemutatom a főszereplők közötti informális információcserét és informális kapcsolatokat, azokat a nexusokat, amelyek átszelték a formális szervezeti határokat. Az utolsó két rész példákat és az informális gyakorlatokhoz kapcsolódó értelmezéseket tartalmaz. Ezeket a formális rendszerre gyakorolt hatásuk alapján csoportosítottam: olyan esetek, amikor az informális tevékenység

da, 2004.) Ez utóbbin hangsúlyosan érzik, hogy az utókornak íródott, de a téma szempontjából hasznos forrásnak bizonyult.

Igen fontos adalékokkal szolgál a rendszer működésével kapcsolatban Gáll Ernő terjedelmes levelezése, szám szerint 5612 levél, amelyek 1949–2000 között íródtak. Kötet formájában, CD melléklettel a Korunk-Napvilág gondozásában jelent meg, 2009-ben. (Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*. Korunk-Napvilág, Kolozsvár–Budapest, 2009.) Mind a napló, mind a levelezés aprólékosan dokumentálja a minket érintő korszak számos aspektusát, köztük a szerkesztőségi, kiadói életet. A levelezés műfajából adódóan több szerkesztőség és publikálásban érintett személy életéről is elsőkézből értesülhetünk, azaz Gáll levelezőtársainak a tevékenységébe és nézeteibe is bepillantást nyerhetünk.

A kutatás keretében átnéztem Hajdú Győzőnek, az *Igaz Szó* főszerkesztőjének hivatalos és személyes levelezését is, amelyet a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteménye őriz.

Az emlékiratok közül a Cseke Gáborét találtam igen tartalmasnak a téma szempontjából, aki az *Ifjúmunkás* főszerkesztőjeként (1968–1979), majd az *Előre* munkatársaként tevékenykedett. (Cseke Gábor: *Jelentések magamról. Emlékezések ellenfényben*. Polis, Kolozsvár, 2009.)

- 10 Az interjúalanyok hajlamosak elhallgatni vagy letagadni a társadalmilag elítélt magatartást, ami ebben az esetben az „együttműködés” jelenségköréhez kapcsolódik. A kollaborálással kapcsolatos kérdések, közéleti viták elég nagy hullámokat vetettek a rendszerváltás után, és jellemző módon két egymást kizáró kategóriába sorolták az érintetteket: „ellenálló” vagy „kollaboráns”.

lazít a cenzúra normáin (tárgyalások, befolyás gyakorlása személyes összeköttetések révén), illetve olyan esetek, amikor az informális gyakorlat megerősíti azokat (információcsere a kollégák között és a cenzorokkal, valamint a főszerkesztők által alkalmazott megelőző stratégiák: tanácskozás és informális egyezség a cenzorokkal).

1. Formális intézményi rendszer, főszereplők, változások és folyamatosság

A román kommunista cenzúra történetét az 1944-es kiugrással szokás kezdeni, amely hamarosan a szovjet cenzúra-modell bevezetéséhez vezetett. A történet a párizsi békeszerződéssel folytatódik, amely arra kötelezte Romániát, hogy tiltsa be minden fasiszta és szovjetellenes propagandaanyagot, és ennek eredményeként az Művészet- és Tájékoztatásügyi Minisztérium¹¹ keretében felállították a Sajtóigazgatóságot¹². 1949-ben főigazgatósági rangra emelték,¹³ amely már közvetlenül a Miniszterek Tanácsának rendelődött alá. Nagyvonalakban a rendszer úgy működött, hogy a Párt rendelkezett a cenzúra normáiról, míg a névlegesen állami szervként működő Sajtófőigazgatóság központi és helyi szervezetei által ellenőrizte ezek gyakorlatba ültetését. A cenzúrahivatal tevékenysége megjelenés előtti és utáni ellenőrzést is magában foglalt, bár az utólagos cenzúrát elsősorban a felelős pártosztályokon gyakorolták, és ezen a vonalon mérték a szankciókat is a szerkesztőségekre, kiadókra.¹⁴

Két évtized intézményi stabilitást követően, az 1970-es években három nagyobb strukturális változást eszközöltek a cenzúra működésében. Először részben módosult a Sajtófőigazgatóság belső felépítése, 1973-ban ugyanis egy külső tagokat is magában foglaló Vezetőtanácsot hoztak létre.¹⁵ Ennek a tanácsnak tagjai voltak a fontosabb kiadványok főszerkesztői, a kiadók igazgatói, a kultúrminisztérium (a Szocialista Művelődési és Nevelési

11 Ministerul Artelor și Informațiilor.

12 Direcția de Presă și Tipărituri.

13 Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor.

14 A formális intézményi rendezkedésről és a Sajtófőigazgatóság belső munkaszervezéséről, koordinációs és kontroll-mechanismusairól lásd Kiss Ágnes *The Witch's Brew of Censorship: Coordination and Control within the Censorship System (Romania, 1949-1965)* c. kéziratát, amely a budapesti Közép-európai Egyetem 2009. évi doktori konferenciáján volt bemutatva.

15 Consiliu Administrativ. Lásd Hotărîre privind aprobarea componenței Consiliului de conducere a Direcției Generale a Presei și Tipăriturilor și a Biroului executiv. Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, fond Consiliul pentru Presă și Tipărituri, 2/1973, ff. 109-103.

Tanács)¹⁶ alkalmazottai, a belügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium és más állami szervek képviselői. A következő lépésre 1975-ben került sor, amikor a cenzúrahivatal kettős alárendeltségű szervvé vált, azaz formálisan is a Párt irányítása alá került.¹⁷ A legnagyobb fordulat azonban 1977-ben történt, amikor az Írószövetség kongresszusán Ceaușescu meglepetésszerűen bejelentette a cenzúra eltörlését, illetve felszámolták a Sajtófőigazgatóságot.¹⁸ A felelősség a kiadványok tartalmáért ezentúl a kiadó szervezetre hárult.¹⁹ A szerkesztőségek, kiadók és más művelődési intézmények viszont az SZMNT vagy pedig a Párt irányítása alá estek, amelyek rövidesen átvették a cenzúrahivatal valamennyi feladatát. Hasonlóan a Sajtófőigazgatóság státusához, a Tanács is kettős alárendeltségű szervezet volt, azaz egyaránt felelt a Miniszterek Tanácsának és a Párt Központi Bizottságának.²⁰

Az új rendszerben – a Tanács és a Párt hivatalnokai mellett – a „kollektív ellenőrzést” a szerkesztőségek szintjén újonnan beiktatott vezetőtanács²¹ volt hivatott gyakorolni. A törvény értelmében a vezetőtanács egyharmadát a helyi és központi Párt, az SZMNT, a szakszervezetek, munkások és mások tették ki.²²

16 Consiliul Culturii și Educației Socialiste. A következőkben SZMNT vagy Tanács.

17 Decretul nr. 53 din 30 mai 1975 privind înființarea, organizarea și funcționarea Comitetului pentru Presă și Tipărituri.

A cenzúrahivatal új neve Comitetul pentru Presă și Tipărituri, de a követhetőség érdekében, „Sajtófőigazgatóság”-ként fogok hivatkozni erre a hivatalra.

18 Lásd Paul Goma naplóbejegyzését. Goma, Paul: *Scrisuri I. (1971-1989)*. Ed. Curtea Veche, București, 2009, 20.

19 A szerkesztőségek és kiadók felelősségét a kiadványok tartalmáért tulajdonképpen már az 1971-es keltezésű Államtitok-törvény és az 1974-es Sajtótörvény (69-70 cikk.) is leszögezte, a felelősség kérdése viszont többnyire a cenzúra átszervezése kapcsán ejtette gondolkodóba az érintetteket. Lásd Legea nr. 23 din 17 decembrie 1971 privind apărarea secretului de stat în Republica Socialistă România, Legea nr. 3 din 28 martie 1974 privind presa din Republica Socialistă România.

20 Lásd Decret nr. 301 din 15 septembrie 1971 privind înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste. Az SZMNT 1977-ben az RKP Központi Bizottságának az Ideológiai Bizottsága irányítása alá került. Lásd Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (CPADCR): *Raport Final*. Humanitas, București, 2006, 604.

21 Consiliu de conducere.

22 Ezen tanácsok szerepét Ceaușescu a következőképpen értelmezte: „Minden szerkesztőségben lennie kell egy csoportnak – nem nevezzük cenzúranak –, hanem egy tanács, egy csoport, amely felügyeli és felel a kiadásért, ahogyan az külföldön is történik. Ha a kiadónak nem tetszik a munka, nem közli.” (Saját fordítás – K. Á.) Lásd a

Az átszervezés Ceaușescu beszéde után hamarosan elkezdődött. Létrehozták a vezetőtanácsokat, a Sajtófőigazgatóság irodáit bezárták, alkalmazottait pedig több hullámban áthelyezték hasonló vagy teljesen más munkakörökbe.²³ Az utolsó hullámmal az SZMNT-hez került a cenzúrahivatal központi munkatársainak negyede, a „vezérkarral” együtt.²⁴ Az év vége felé aztán – jellemző módon a rendszer működésére – a vonatkozó jogi normák is megszülettek.²⁵

Az első hónapokban meglehetősen nagy bizonytalanság övezte az átrendezést. Gáll Ernő beszámolója szerint a Sajtófőigazgatóságról tömören értesítették a szerkesztőséget, hogy többé nem foglalkoznak a lap ellenőrzésével, és további kérdésekkel forduljanak a Tanácshoz, ahol a felelős nem tudott pontos információkkal szolgálni az új eljárásokról. A helyi pártfunkcionáriusok szintén bizonytalanok voltak az új rendszer működésével kapcsolatban. Nem volt világos például, hogy mi a szerepük a vezetőtanácsoknak, vagy ki fogja ellenőrizni az államtitkokat a lapokban. Ami bizonyosnak tűnt ezekben a napokban: megszűnik a publikálás előtti cenzúra.²⁶ A szerkesztőségek felelősségével kapcsolatosan azonban már az első napokban

KB Politikai Végrehajtó Bizottságának az 1979. február 27-i jegyzőkönyvét, [<http://ceausescunicolae.wordpress.com/c-literar/>].

- 23 Az Írószövetség kongresszusa 1977. májusában zajlott, Gáll Ernő feljegyzése szerint pedig július elején érkezett a sürgős feladat, hogy a következő munkanapra a szerkesztőségek állítsák össze a 13–25 tagú vezetőtanácsot. Az év végéig további utasítások is érkeztek a tanáccsal kapcsolatban. Lásd Gáll: i. m. 9, 21.
- 24 Corobca, Liliana: Desființarea cenzurii comuniste românești (D.G.P.T.) în anul 1977. In Budeancă, Cosmin – Oltean, Florentin: *Sfârșitul regimurilor comuniste. Cauze, desfășurare și consecințe*. Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 227–240., 237–238. A Sajtófőigazgatóság iratai alapján Corobca cáfolja azt a tág körben elterjedt nézetet, miszerint a Sajtófőigazgatóság alkalmazottait a szerkesztőségek, a média és a szakmai szervezetek élére helyezték át. Ez a (téves) kijelentés rendszerint a cenzúra folytonosságára és erősödésére vonatkozó érveket hivatott megalapozni. Tény, hogy kerültek a szerkesztőségekbe is cenzorok, de nem vezető funkcióba, és a saját interjúim alapján azt is hozzáténném, hogy nem feltétlenül cenzori feladatokat láttak el az új munkahelyen. Lásd például interjú Rebendics Józseffel 2010, Koszta Istvánnal 2010, a *Karpatenrundschau* nevét nem vállaló munkatársával 2010.
- 25 Novemberben és decemberben módosították a sajtótörvényt, az SZMNTműködésére vonatkozó szabályokat, valamint megszüntették a Sajtófőigazgatóságot. Lásd Decret nr. 471 din 24 decembrie 1977 pentru modificarea Legii presei din Republica Socialistă România, nr. 3/1974, Decret nr. 442 din 25 noiembrie 1977 privind organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste, Decret nr. 472 din 24 decembrie 1977 cu privire la încetarea activității Comitetului pentru Presă și Tipărituri.
- 26 Gáll: i. m. 9–11.

aggodalmas hangok szólaltak meg: netán ők lesznek az új rendszer cenzorai?²⁷

A sok bizonytalanság közepette a *Korunk* megszerezte az SZMNT jóváhagyását, hogy saját felelősségre kinyomtassák az aktuális számot. A következő két szám egyes cikkeibe bele-beleavatkozott a Tanács, bár a főszerkesztőt ismételten biztosították, hogy a megjegyzéseket javaslatként kell értelmezni, nem utasításként.²⁸

A Tanács ezen szerepét tovább látszott erősíteni egy bukaresti gyűlés, amelyet a főszerkesztők számára szerveztek a „feladatok kitűzése és a cenzúra nélküli szerkesztés bejratása” céljából.²⁹ A rendezvényen szerfelett nagy erőfeszítéseket tettek a régi és új gyakorlatok elhatárolására: nyomatékossították, hogy az SZMNT nem végez publikálás előtti ellenőrzést, mi több, a munkáját nem cenzúraként kell értelmezni, hanem elvtársi szellemben nyújtott tanácsként. Ezt hangsúlyozandó, a Sajtófigazgatóság korábbi munkatársai tollából származó „aberrációs (sic!)” jelentésekből is szemelgettek.³⁰ Továbbá feldolgozásra került néhány frissen közölt szöveg, amelyet a hallgatóság „valóban hibás”-nak ítélt, és ezek kiküszöbölése céljából valamiféle külső beavatkozást legitimnek tartott.³¹

Míg eleinte volt némi lehetőség az SZMNT „javaslatai” mellőzésére, az új játékszabályok meglehetősen rövid idő alatt kikristályosodtak. Az új ellenőrzési rend két pillérre épült, amelyet az SZMNT és a Párt képezett, mindkettő előzetes és utólagos cenzúrát is gyakorolva. A pártlapokat kizárólag a pártszervek ellenőrizték, míg a kulturális kiadványokat és könyveket az SZMNT, bár fokozatosan ebbe is bekapcsolódtak a pártfunkcionáriusok. 1980-tól kezdődően a folyóirat-terveket és a rázósabb cikkeket be kellett nyújtani a helyi pártszerveknek, míg 1982-ig a Központi Bizottság Saj-

27 Lásd Gáll: i. m. 9.

Gáll Ernő feljegyezte a naplójába az első támadó jellegű cikket, amely egymás ellenőrzésének a szellemében született. Az *Előre*ben jelent meg a *Bihari Napló* ellen, amely „obszcén” folklóranyagot közölt. (Gáll: i. m. 13.) De az utólagos cenzúra jeleit is figyelemmel követi: „Hallom, hogy az Utunk legutóbbi számának megjelenésekor (3 órával később) már jött egy telefon-megróvás.” (Gáll: i. m. 11.) Vagy: „Az előző napokban hallottuk, hogy nem tetszett az utó-olvasónak a júniusi vezércikk [...]”. Gáll: i. m. 12.

28 Gáll: i. m. 11-12.

29 Gáll: i. m. 14.

30 Uo. Gáll bejegyzése alapján arra következtethetünk, hogy Hegedűs László, az SZMNT alelnöke (aki egyébként sajtófigazgatósági instruktor volt korábban) minősítette aberránsnak a beavatkozásokat.

31 Uo.

tó- és TV-osztályának tevékenysége addig fokozódik, hogy már rendszeres és megkerülhetetlen ellenőrzési szervként működik.³² Egyes folyóiratokat, mint ahogyan a *Korunkot* is, szigorúbb ellenőrzésnek vetettek alá, ami olyan jelenségekben nyilvánult meg például, hogy a helyi pártszerveknek előzetes jóváhagyása szükségeltetett ahhoz, hogy a KB-hoz továbbítsák a kéziratot, vagy pedig külön engedélyt kellett szerezniük bizonyos témák feldolgozására a KB specializált szerveitől.³³

Hangsúlyoznunk kell, hogy a világos rendelkezések ellenére, az ellenőrzés céljából felállított nagy létszámú vezetőtanácsok valójában nem játszottak lényeges szerepet a szerkesztőségek életében.³⁴ Tulajdonképpen ezeknek a tanácsoknak már 1974 óta kellett volna működniük, de csak akkor állították fel őket, amikor az új cenzúra-rendszer keretében határozott felhívás érkezett erre vonatkozóan.³⁵ A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy csupán formálisan léteztek, még a rendszerhez igen hűséges főszerkesztők keze alatt is.³⁶

32 Gáll: i. m. 77, 104.

33 Lásd Gáll 1984. február 26-án keltezett levelét Constantin Miteanának (Ceaușescu egyik tanácsadója sajtóügyekben), amelyen a *Korunk* elleni diszkriminációval vádolja az ellenőrzési rendszert, azzal érvelve, hogy tudomása szerint a helyi párt előzetes jóváhagyást csak az ő folyóirata esetében követelik.

Demény Lajos Gáll Ernőnek írt levele, 1983. február végén, megerősíti ezt az álláspontot. Tudomása szerint a szakmai lapok közül egyiknek sem, de még a kulturális lapoknak sem kell a történelmi tárgyú kéziratokat beküldeniük a KB Ideológiai Bizottságához.

Gáll Ernő valamennyi küldött és kapott levele, amelyre a dolgozatban hivatkozom, visszakereshető név és keltezés alapján a *Levelek 1949–2000* CD-mellékleten.

34 Vö. a szerkesztők 9/1977 jegyzete Gáll Ernő naplójához. (Gáll: i. m. 394) Bár ennek a jegyzetnek némileg ellentmond egy előző megjegyzés – 1/1977–, mely szerint a „kiadói tanács” tagjává vált a korábbi cenzorok egyike, aki ebben az új minőségben folytatta a feladatát. (Gáll: i. m. 393.)

35 Lásd az 1974-es sajtóörvény 22. cikkelyét.

36 Gáll Ernő egyik 1987-es naplóbejegyzésében utal arra, hogy a tanácsok csak papíron működtek. (Gáll: i. m. 253.) Sokatmondó ebben a tekintetben Hajdú Győző hivatalos levelezése is, amelyből kiderül, hogy hét év alatt az *Igaz Szó* 17 tagú tanácsából 11 személy soha, vagy roppant ritkán vett részt az üléseken, beleértve a helyi SZMNT és Párt képviselőit is. Véleménye szerint a távolmaradás egyik fő oka az volt, hogy a tanács tagjai nem helybéliek, de nem mulasztotta el rámutatni egyes tagok (például Gálfalvi Zsolt és Sütő András) „problematis” felfogására sem. Így aztán a havonta összehívott üléseken többnyire a szerkesztőség tagjai vettek részt. Úgy tűnik, hogy hasonló volt a helyzet az Írószövetség többi lapjánál is, legalábbis erre a következtetésre jutott 1984-ben az Írószövetség, az SZMNT és a KB közös elemzése. Lásd a Hajdú

Röviden összefoglalva, a strukturális változások fő elemei a következők: 1977 után az előzetes cenzúra megkétszereződött, ugyanis már nemcsak egy szervezet (Sajtófőigazgatóság) végzi, hanem kettő (SZMNT és a Párt). A feladatok megoszlanak a két szerv között: míg a Párt a kulturális és párt-újságokat is ellenőrzi, a Tanács csak a kulturális ügyekbe avatkozik bele. Továbbá, 1977-ig valamennyi kiadványra egységes ellenőrzési rendszer vonatkozott, azaz kiadás előtt mindegyiket laponként átnézte és lepecsételte az SZMNT. Az új rendszerben megkülönböztetetten kezelték a lapokat, egyeseket szigorúbban szemléztek, több szűrőn kellett átmenniük.

A szerkesztőségek egybecsengő véleménye az, hogy az új rendszer egyértelműen rosszabb, mint az előző. A szűrők megsokszorozódtak, az ellenőrzési folyamat időben meghosszabbodott, a szabályozás, pontosabban a döntések, egyre kiszámíthatatlanabbá és következtelenebbé váltak.³⁷ A személyi kultuszhoz kapcsolódó, kötelező módon publikálandó propagandaanyagok mennyisége megugrott, ezáltal pedig a más jellegű írások kiszorultak.³⁸ A növekvő elégedetlenséghez a súlyosbodó gazdasági helyzet is hozzájárult, ami papírhíánnyal, terjedelmi megszorításokkal és létszámcökkentéssel járt, amit még szigorú profitabilitásra vonatkozó követelmények is tetéztek. Az ideológiai tévelygés címen kirótt szankciók helyett az ellenőrzés fő eszközévé a gazdasági eszközök léptek elő pénzügyi ellenőrzések és pénzbírság formájában.³⁹ A dolgozat témája szempontjából fontos kiemelnünk, hogy az érintettek által észlelt egyik lényeges különbség az 1970-es és 1980-as évek között abban állt, hogy a hivatalnokok mozgásterére egyre szűkült, ennek következményeként pedig egyre kevésbé lehetett személyes kapcsolatokra alapozni a szerkesztőségi ügyek intézésében.⁴⁰

által összeállított *Propunere privind reorganizarea Consiliului de conducere al revistei Igaz Szó* (1984. február 2.); Hajdú levele Nicolae Vereş Maros megyei elsőtítkárnak 1984. február 2-án; Hajdú levele Maria Bradea Maros megyei titkárnak 1984. február 2-án. JEA KGy, Kolozsvár, K 567.

37 Lásd a legsúlyosabb gondok felsorolását Gáll C. Miteanak címzett, az előzőkben is hivatkozott levelében. (1984. február 26.)

38 Bár a kultúrpolitikával foglalkozó politikatörténeti megközelítésű írások az 1971-es júliusi téziseket tekintik vízválasztónak, az érintettek tanúsága szerint az 1970-es években még mindig volt lehetőség értelmes, hasznos munkát végezni, a propaganda erőteljes betüremkedése csak az 1980-as évek elején vált elviselhetetlenné. Lásd Bányai Éva interjút és Gáll Ernő naplójában. Bányai: i. m.; Gáll: i. m.

39 Domokos Géza: *Apályban. Napló - ezerkilencszáznyolcvannyalc.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2004, 20–21.

40 Horváth Andor így fogalmazott: „Noha ez a tagolás némileg leegyszerűsítő, azt mondanám, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek között éppen az volt a különbség, hogy

A változások mellett azonban egy sor folytonosság is észlelhető. A rendszer strukturális módosulásai ellenére a cenzúra főszereplői például ugyanazok maradtak: a cenzor a párttól, illetve a cenzúrahivatalból, valamint a főszerkesztő és a főszerkesztő helyettes, akik e két fórum képviselőivel tartották a kapcsolatot. Az újságírók csak a Sajtófőigazgatóság idején találkoztak a cenzorokkal, mégpedig a nyomdai munkákhoz beosztott felelős minőségben. A szerzők általában nem tárgyaltak a cenzorral, csupán a főszerkesztőre gyakorolt nyomással befolyásolhatták a kéziratuk sorsát.⁴¹

Folytonos jelenségnek tekinthetjük az öncenzúrát is. A formális és informális úton gyakorolt szerkesztőségi cenzúra olyan mértékben volt jelen a Sajtófőigazgatóság működése idején is, hogy már-már túltett a hivatásosok tevékenységén is.⁴² Következésképpen: az öncenzúrát nem tekinthetjük az új rendszer vívmányának, ahogyan azt a korabeli propagandával egybecsenzően gyakran emlegetik az érintettek, és nem ritkán az elemzők is.

Végül megemlíthetjük az ellenőrzéssel felruházott állami és a pártfunkcionáriusok között jelentkező feszültségeket, ami szintén állandó jelenségnek mutatkozik. A feszültségek egyrészt a Párt státusából fakadtak, ami egy felettes ellenőrzési fórumot képviselt, így pedig egyben a szankcionálást is jelentette. A kiadás utáni cenzúra eredményeként ugyanis nem csak a szerkesztőségeket büntethették meg a cenzúra normáitól való eltérésért, hanem a cenzorokat is. A KB egyre hangsúlyosabb beavatkozása az előzetes ellenőrzésbe további feszültséget és rivalizálást szült a két szervezet között. A

az irányító és ellenőrző intézmények – a Központi Bizottság illetékes osztályai, a minisztérium, a Szekuritáté – kezdeti „lágyabb” vonalvezetése a későbbiekben oly módon keményedett, hogy a személyek kiléte egyre kevésbé számított: minden állami vagy pártfunkcionárius „katonásabban” viselkedett, azaz tisztségétől függetlenül saját mozgástere is beszűkült, nagymértékben egyszerűen az utasítások végrehajtására korlátozódott. A minisztériumi irodavezető, sőt, maga a miniszter is félt, a hivatali működés alapelve a túlbiztosítás volt.” Bányai: i. m. 225–226.

- 41 A külső munkatársak, szerzők, de még az újságírók számára sem volt világos, hogy a szerkesztőségben avatkoztak be az írásukba, vagy pedig a cenzornak tulajdonítható az. Szász János visszaemlékezése szerint: „A cikkekből meg az írásaimból nyilván kihúztak, kidobtak dolgokat, de nehéz volt nekem megállapítanom, hogy a főszerkesztő vagy a cenzor tette, mert mindig a cenzorra tolták, vagy ahogy mondták: a sajtóigazgatóságra.” Bányai: i. m., 307
- 42 A szerkesztőség belső cenzúrájáról és a helyi cenzorok mindennapi tevékenységéről lásd Kiss Ágnes: *The Weight of a Specialized Agency within the System of Censorship. Comparing Everyday Censorship Practices in Romania With and Without the Censors' Office*. 2010. Kézirat, a budapesti Közép-európai Egyetem 2010. évi doktori konferenciáján bemutatva.

szikra többnyire akkor pattant ki, amikor eltérő értelmezések születtek a kézirat kapcsán. A KB szupervíziója érzékenyen érintette az SZMNT alkalmazottait, egyebek között azért, mert a szakmai hozzáértésüket vélték megkérdőjelezni.⁴³

A szereplőket megosztó feszültségek kapcsán meg kell említenünk, hogy az újságírók/kiadók tábora sem volt egységes. A szakmai versengés és politikai intrikák gyakori jelenségnek számítottak a szerkesztőségek között, de a szerkesztőségen belül is.⁴⁴ A cenzúra átszervezése pedig még több in-

43 Az SZMNT és KB hivatalnokok közötti feszült esetről számol be Huszár Sándor, *A Héi* főszerkesztője Gáll Ernőnek az 1982. október 25-én keltezett levelében. Mivel a levélben több olyan jelenségre is akad példa, amelyekről a következő részekben szó lesz (például informális információáramoltatás a kollégák, illetve az ellenőrök és ellenőrzöttek között, szóbeszéd a pártfunkcionáriusok tulajdonságairól, a „jó cenzor” jellemzői), egész terjedelmében idézem.

„București, 1982. október 25.

Ernő!

Tudnod kell még a következőket: a Tamásit [Tamási Áron] (immár egy hónapja) Koppándi [Koppándi Sándor, KB Sajtóosztály] vette ki a lapból. Valami afféle indoklással, hogy a Tanács (Rădulescu Júlia, Radu Constantinescu) [SZMNT] tájékozik alaposabban. Erre ezek - mert őket is megalázta Koppándi módszere - lefordították az irásodat és bemutatták I. T. Ștefănescu [SZMNT] első alelnöknek, aki jónak tartotta. Pénteken telefonál Júlia, hogy Radu a központi bizottságtól hívta, s kér, hogy menjek át a Tanácshoz, mert ő is rögtön érkezik. Ekkor tárgyaltuk meg a kéziratodat. Tehát ő azt a Fehér Házban is letárgyalta. Nem árulta el, kivel. Úgy tűnik Vinczével [Vincze János] (mint résztvevővel), mert az észrevételek (Tamási Budapest nyomására lépett vissza; Balogh [Balogh Edgár] nem volt kulcsfigura) ilyesmire utalnak. Ha így van, akkor ez kihívás Koppándi felé. És azt jelenti, hogy felveszik veled a harcot. Főnt jártamban többször mondták, hogy K. módszerei milyen megalázóak. Itt tehát egy olyan ügy van, amit fel lehet alkalmazni: a Tanács fellázadt K. ellen. Persze vigyázni kell, mert ez a vékony palló hamar leszakadhat. Az efféle legények erkölcsi teherbírása - sajnos - csekély. Szinte-szinte csak jelképes. Mellesleg ugyan-csak tőlük hallottam, hogy Florescu [Eugen Florescu] elmegy a [KB] sajtóosztályról (Scinteia főszerkesztő lesz egyik szerint, tv-elnök mások szerint). Azt is mondják, hogy Mitea [Constantin Mitea] menne a helyébe, ami jó, mert M. becsületes ember. Egy új helyzetben természetesen azonnal fel kell vetnünk a Koppándi-kérdést. Valóban nem ártana beszélgetni. Cselekedni még jobb volna.

Üdvözl:

Huszárúr”

Megjegyzés: szögletes zárójelben megjelenő neveket a kötet szerkesztői illesztették be, az intézményt pedig én - K. Á.

44 A közismert példákam említve, magyar médiakörökben állandó feljelentőknek tekintették Hajdú Győző (*Igaz Szó*) és Szilágyi Dezső (*Előre*) főszerkesztőt. Belső viszály-

dulatot eredményezett. A propaganda („nincs többé előzetes cenzúra”) és a mindennapi gyakorlat (két vagy több szinten zajló előzetes cenzúra) közötti nyilvánvaló ellentmondás, pontosabban a külső beavatkozás elfogadásának a problémaköre állandó dilemma tárgyát képezte: alkalmazkodni vagy szembeszállni az új játékszabályokkal.⁴⁵ „Ki oktrojálta ránk, és miért fogadtuk el? Milyen szempontok alapján ellenőriznek bizonyos lapokat, másokat pedig nem? [...] Meddig terjedhet a kompromisszum, mikor jön el a szakítás pillanata?” – kérdez rá újra és újra Gáll a naplójában.⁴⁶ Gyakorlatilag lehetséges lett volna kikerülni az előzetes cenzúrát, mivel a kefelevonatokra már nem került rá a cenzúra pecsétje, ami alapján korábban a nyomdában dolgoztak, viszont a főszerkesztőnek mérlegelnie kellett, hogy megéri-e újat húzni az ellenőrökkel. Így aztán az őrlő kérdések gyarapodtak: elég állhatatosan védelmezték-e a szerkesztőség álláspontját a megbeszélések folyamán, megtérülnek-e a kompromisszumok, és így tovább. Valamennyi vételet vitatémát képezett az elővigyázatos és a rebellisebb lelkületű újságírók és lapszerkesztők között, és bár nem volt olyan, aki soha ne hátrált volna meg, feszült helyzetekben könnyedén „gyáváztak”.⁴⁷

kodásra pedig jó példa Gáll Ernő és helyettese, Ráczy Győző esete a *Korunk*-nál. Lásd Gáll: i. m.

45 Megállapíthatjuk, hogy bár a politikai nyilatkozatok és a gyakorlat valóban ellentmond egymásnak, a formális, jogi keret és a gyakorlat között nem ütközik egyértelműen. A 442/1977 Határozat az SZMNT-t felruházta valamennyi kulturális szervezet „irányításával és ellenőrzésével”, amely kijelentés meglehetősen tág értelmezési lehetőségekkel bír. Tény, hogy csak az utólagos ellenőrzést említi szó szerint. Lásd Decret nr. 442 din 25 noiembrie 1977 privind organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste, 4. cikkely.

46 Gáll: i. m. 60.

47 Az 1983. évet a következő mérleggel zárta a *Korunk*: kb. 60 tanulmány (240 oldalnyi terjedelemben) kicenzúrázása, mindez olyan rohamosan romló, bizonytalansággal, bizalmatlansággal terhelt körülmények között, ami Gállt lemondásra kényszerítette a következő évben. Ennek ellenére Gáll roppant mértékben felháborodik azon, hogy az *Utunk* visszautasítja egy cikkének a közlését, és a naplójában „gyávának” és „opportunistának” nevezi Létayt azért, mert elfogadta a KB azon friss utasítását, hogy a lapjában csak szépirodalmat közölhet. (Gáll: i. m. 121, 150). A Létaynak címzett levelében (1985. április 15.) felkéri, hogy KB-tagként és a központi Írószövetség titkári minőségében vesse be minden befolyását a rendelkezés eltörlése érdekében. A levél végén megjegyzi: „Nagyon jól tudom, mit jelent ez stresszben, felelősségben, idegenergiában. Jelentős politikai tőkéed és hiteled van azonban hivatalos körökben, s ezt lehetne/kellene jobban kamatoztatni.”

2. „Jó főszerkesztő”, „jó cenzor” és „jó véleményezés”

A cenzúrával terhelt publikálási körülmények sajátos képet termeltek ki a főszereplőkről (főszerkesztőkről, cenzorokról), akik, mint az előző részben említettem, állandó játékosai a rendszernek. A főszerkesztők például olyan képességek alapján nyerték el a „jó” minősítőt, amelyek szükségesek voltak a lap működtetéséhez és minőségének fenntartásához az adott intézményi berendezkedés közepette. Bár a szókapcsolat önmagának ellentmondónak tűnhet első hallásra, a cenzorok jó tulajdonságaira való hivatkozás sem ritka a szerkesztőségi alkalmazottak narratívájában. Ebben a részben arra vállalkozom, hogy szétszórt megjegyzések, méltatások alapján megrajzoljam a „jó főszerkesztő” és a „jó cenzor” profilját, illetve a cenzúra egy jellegzetes eszközét, a „jó véleményezést”, mindezeket a szerkesztőség szemszögéből. Egyrészt azt szeretném kidomborítani, hogy a „jó főszerkesztő” és a „jó cenzor” munkájával kapcsolatos elvárás több olyan jellemzőt is tartalmaz, amely informális tevékenységben való részvételre utal. Másrészt, a források arra engednek következtetni, hogy ezek az elvárások meglehetősen stabilak voltak, nem befolyásolták a cenzúra formális struktúrájában zajló változások.

Hivatalos szempontból a főszerkesztő feladata specifikus utasításokra fordítani a Párt általános szinten megfogalmazott irányelveit.⁴⁸ A szerkesztőségi alkalmazottak szerint azonban a „jó főszerkesztő” nem egy agyatlan báb, hanem minden rendelkezésére álló mozgásteret igyekszik kihasználni. Ennek érdekében nem vonja ki magát az „ügyintéző-politikus” szerep alól,⁴⁹ hanem tudatosan vállalja azt. Jó szimattal manőverezik a nyílt és rejtett politikai érzékenységekkel aláaknázott területeken, azonosítja és kihasználja a lehetőségeket. E képesség kamatoztatása feltételezi az alapos tájékozottságot aktuális politikai kérdésekben. A célok elérése érdekében megfelelő kapcsolatokat ápol, illetve jól beszél a politikai partnerek által elvárt nyelvet. A magas társadalmi és politikai státushoz társuló kapcsolatok kamatoztatása révén, a „jó főszerkesztő” harcol a beosztottjaiért, és védelmezi őket a büntetések és megtorlás ellen. Továbbá, szem előtt tartja és értékeli a

48 Lásd például a sajtótörvényben (3/1974. törvény) foglaltak a főszerkesztő feladatairól.

49 Az „ügyintéző-politikus” (administrator-politician) kifejezést Dzirkals et al. (1982) tanulmányából kölcsönöztem, ahol a szovjet cenzúrát elemezve a szerzők jellemzik ekképpen a főszerkesztők tevékenységét. Lásd Dzirkals, Lilita - Gustafson, Thane - Johnson, A. Ross: *The Media and Intra-Elite Communication in the USSR*. Rand Corporation, R-2869, 1982, 43.

munkatársak szakmai törekvéseit, és nem avatkozik be túlzottan a szerkesztők és újságírók mindennapi munkájába.⁵⁰

Bár a főszerkesztők jellemzésében túlteng a politikai képességekre való hivatkozás, nem kell szem elől téveszteni, hogy számos főszerkesztőt, különösen a kulturális lapok és kiadók élén állókat, őszintén értékelték a tudományos vagy irodalmi munkásságukért. A szerkesztőségekbe ejtőernyőzött főszerkesztők is kiérdemelhették a „jó” minősítőt, azzal a feltétellel, ha az adminisztratív-politikai feladatokra koncentráltak, és nem szóltak bele az alkotómunkába.⁵¹

Térjünk most át a „jó véleményezés” (referátum) jellemzőire. Az 1980-as évek elején feltétellé vált szakértői véleményt csatolni egyes ellenőrzésnek alávetett kéziratokhoz. A szakértőt néha az ellenőrző fórum jelölte ki, máskor a kiadó/szerkesztő választotta. A kiadás esélyeit növelendő, a „jó főszerkesztőnek” stratégikusan kellett gondolkodni. A „jó véleményezés” egy olyan személy tollából származott, akit pártkörökben hűségesként ismertek. Ugyanakkor a szakértőnek fel kellett ismernie a kézirat valódi értékét, másként szólva: pozitívan bírálta el és kiadásra javasolta a művet. Végül, képesnek kellett lennie az elvárt ideológiai zsargon nyelvén megfogal-

50 Huszár Sándor, *A Hét* főszerkesztője (1970–1983) nem volt egy könnyű természetű ember a munkatársai szerint, viszont jó főszerkesztőnek tartották. Nagyon jó káderlapja volt, a barátai és saját kapcsolatai révén pedig egy jó csapatot állított össze. Azt is sikerült elérniük, hogy a lap indulásakor Földes Lászlóból, akinek korábban megvonták a közlési jogát, főszerkesztő-helyettes lett. Az *Igazságtól* átvitte Kovács András főszerkesztőt, aki megfelelő politikai vezércikkeket tudott írni. A főszerkesztő-helyettesek (Gálfalvi Zsolt, Horváth Andor) is tehetségesen menedzselték a hatóságokkal való kapcsolattartást. „Egyébként Huszár Sándor teljesen magára vállalta a lap »irányvonalát«, tartotta a hátát, védekezett és csatázott”, mert kockáztatni, és találekonyan cselezte ki a lapot ért támadásokat. Az „ateista propaganda erősítése” hívószóval érvelve 1977-ben elérte, hogy engedélyezték egy negyedéves melléklet kiadását, a TETT-et, ehhez pedig pénzt, papírt és állást is szerzett. Az újságírók, szerkesztők bizalmat és védelmet tapasztaltak a részéről, és úgy gondolták, hogy megfelelő körülményeket teremtett képességeik fejlesztésére, tehetségeik kibontakozására. Lásd Bányai Éva interjút Ágoston Hugóval, Horváth Andorral, Rostás Zoltánnal és Halász Annával. In Bányai: i. m. 23, 24, 203–205, 224, 290, 295.

51 Mondvacsinált ürügy alapján történő kirúgása után Huszárt Lázár Edit követte a főszerkesztői székben, akit az *Előretől* helyeztek át. A szerkesztőség munkatársai szerint nyomába sem ért Huszárnak, viszont elismerték és erényeként emelik ki, hogy nem akadályozta őket a munkában. Lásd Beszélgetés Rostás Zoltánnal. In Bányai: i. m. 95.

mazni a mondanivalót, úgy, hogy a végső termék tökéletes összhangot sugalljon a Párt aktuális álláspontjával.⁵²

52 Beszélgetés Domokos Gézával. In Bányai: i. m. 154–155.

Néha a felkért szakértő megfeledezett a szerepéről, mint ahogyan Domokos részletesen beszámol az egyik esetről. (Domokos Géza: Mese a vörös plajbászról. *Látó*, XI. évfolyam, 2000. január, 1. sz., 84–101. [<http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=13>]). Kovács János, akiben a párt és Domokos Géza egyaránt megbízott, 1986-ban így ír szakvéleményében Pusztai János *A Csapda* című regényéről: „A regény súlyos mondanivalója: az önkényuralom vegetálásra ítéli az embereket, arra kényszeríti őket, hogy feladják sajátosságaikat – az egyedit és a nemzetit egyaránt –, kivetkőzzenek eredeti mivoltukból. Társadalmilag és lélektanilag egyaránt motivált folyamatban mutatja meg a regény, hogyan válik a rettegés általános emberi tulajdonsággá, olyan mértékben, hogy ettől senki sem tud szabadulni, sem munkája közben, sem családja körébe.” Nyilván ezt a véleményt nem volt tanácsos a munkához csatolni.

A regény kiadását egyébként a második SZMNT lektúra után állították le végérvényesen, azzal érvelve, hogy Pusztai munkájának „politikai-erkölcsi tartalma nyilvánvalóan elhibázott”, Domokos Géza igazgatóra, Botár Emma megbízott főszerkesztőre és Egyed Péter lektorra pedig pénzbírságot róttak a kiadónak okozott kárért.

A történet úgy ért véget, hogy hosszas hivatali hercehurca eredményeként a bírságot visszavonták. Domokos Géza és Botár Emma az eljárást bírálták (az elhúzódi kiadói munka során változnak a cenzúra szempontjai, korábban a felettes fórumok is a kiadás mellett döntöttek stb.), Egyed Péter viszont a „cenzor figyelmét elterelő mozdulat”-ot tett a regény értelmezése kapcsán. „Az 1979 és 1981 között írott mű engem sokszor emlékeztetett Chilére, Argentínára vagy Nicaraguára, az ottani népeles diktatúrára. Véleményem szerint az ilyen részletekkel Pusztai János gyűlöletet ébreszt az olvasóban a háború iránt, politikai üzenete egyértelmű: elitél mindenféle, -fajta elnyomást. Elvonatkoztatni az esztétikai koncepciónak ettől a vonásától, az előbb említett üzenettől, súlyos értelmezési hiányosságot jelent.” – írja levelében az SZMNT belső pénzügyi ellenőrének. Domokos szerint ez a „páteri ködösítés”, „elterelő mozdulat” a Kriterion berkeiben gyakran alkalmazott csel volt a kiadó és a cenzorok közötti „bajvívásban”, és méltányolta, hogy Egyed nem restellte „ostobának tétetni magát” az ügy érdekében.

Jobb ötlet híján ezen a ponton jegyzem meg, hogy tulajdonképpen számos ilyen helyzet alakult ki, amikor a cenzorok pontosan értették a munka üzenetét, ennek ellenére a kiadók ragaszkodtak a publikáláshoz, és a vitában egyre gyarapodtak az abszurd magyarázatok. Hajlok arra, hogy nem az érvek győzték meg a cenzorokat, hanem azt mérlegelték, hogy adott esetben mekkora kockázatot vállalnak a jóváhagyással. Például, amikor Huszár Sándornak felhívták a figyelmét arra, hogy a magyarok túl sokat közölnek vallásos személyekről, azzal védte a soron következő írást, hogy Dávid Ferenc nem vallásos személy, nem is magyar, hanem egy német forradalmár. Az ügy elült, a cikk átment. (Beszélgetés Halász Annával. In Bányai: i. m. 205). Egy másik esetben a magyaros motívumokat kifogásolta a cenzúra a *Brassói Lapok*nál kiadott falinaptáron. Madaras Lázár azt próbálta bevetni, hogy a tulipán iráni eredetű növény, ame-

Végül, bemutatom a „jó cenzor” jellemzőit. A cenzorok, függetlenül attól, hogy az állami szakhivatal vagy Párt keretében dolgoztak, a következő feltételek teljesítése esetében érdemelték ki a „jó” minősítőt. A „jó cenzor” becsüli az alkotómunkát, és tisztában van a saját szerepével, azaz némi tisztelettel viszonyul az újságírókhoz, szerzőkhöz. Nem kénye-kedve, saját ízlése és véleménye alapján dönt, hanem rá tud mutatni a megfelelő rendelkezésre, és hajlandó közölni a beavatkozás okát.⁵³ A „jó cenzor” számára világos, hogy a propagandisztikus irányelvek meglehetősen tág értelmezési keretet nyújtanak, enyhébbnek ítélt esetekben szemet huny a rejtett vagy nyílt üzenetek fölött, máskor pedig nyitott a vitákra. Természetesen ezek a viták nem sarkalatos ideológiai tételek megkérdőjelezéséről szólnak, hanem olyan ideológiai-politikai tárgyú megbeszélések, amelyeknek a célja egy ideológiailag fenntartható döntés, amely mind a cenzort, mind a szerkesztőséget fedezte egy későbbi számonkérés esetén. Domokos Gézát idézve, a vitára nyitott cenzor elvárta, hogy a szerkesztőség nyújtson neki „[...] meggyőző irodalmi vagy tudománypolitikai érvet, precedenst – lehetőleg minél újabb keltűt – olyan, a pártfőtitkár valamelyik beszédéből, friss pártokumentumból vagy egyszerűen a Scinteiából kiemelt és *pro domo* is értelmezhető tételt, amely az ő döntését ideológiailag aládúcolja.”⁵⁴

Tehát, a „jó cenzor” nem szemellenzős pártkatona, nem ragadhatja el magát a teendőiben. Ugyanakkor – és ez tisztán körvonalazódik a beszámolóknak – megfontoltan és pontosan végzi a feladatát. Vagyis a jó cenzor

lyet a hollandok hoztak Európába. A „csel” ebben az esetben nem működött, a nap-tárra végül szegfű került. Interjú Madaras Lázárral, 2010.

53 Példaként arra, amikor „meg lehetett találni az együttműködés módját a cenzorral is”, Bodor Pál, a TV magyar szerkesztőségének főszerkesztője, egy olyan esetet említi, amikor a cenzor végül elárulta, hogy mi a gond a felvétellel. „[...] kifogásolt egy mondatot a *Korunk* egy nagyváradi olvasótalálkozó TV-felvételében. Mondtam: semmi gond, kivettük a tekercsset a vetítőből, be a vágóba, kivettük a mondatot, visszatettük, megint kifogásolt egy mondatot. Megint kivétem. Azt mondja, menjünk ki a folyosóra, gyűjtsunk rá. S négyszemközt kint így szól: „Bodor elvtárs! Nem akarok egy harmadik ürügy-mondatot találni. Balogh Edgár nem jelenhet meg a képernyőn, ez a szigorúan bizalmas utasításunk. De nem játszhatom magával tovább ezt, ez az igazi ok, amiért ki kell vennem ezt az anyagot.” (Beszélgetés Bodor Pállal. In Bányai: i. m. 54–55). Az anyagot tehát nem engedélyezték. Ennek ellenére a főszerkesztő beszámolójából némi elégedettség olvasható ki, amihez az alaphangot az „együttműködés” szolgáltatja. Együttműködő magatartásra utaló jelekként a következőket azonosíthatjuk a történetben: a cenzor hangot adott a tiszteletének, érvelt, felfedett egy bizalmas információt, ugyanakkor egy más, magasabb fórumra hártotta a felelősséget.

54 Domokos: i. m.

nem töröl többet a feltétlen szükségesnél, de nem is hagy a kéziratban olyasmint, ami veszélyeztetné a lap jövőjét, vagy a szerkesztőség elleni szankciókat eredményezhet.⁵⁵

Továbbá, a „jó cenzor” tájékoztatja a szerkesztőségeket a titkosított rendelkezésekről, figyelmezteti és tanácskozik velük még mielőtt az ellenőrzési folyamat elkezdődik.⁵⁶ Ha mégis keresztülsusszant valami, a jó ellenőröktől elvárták, hogy eltussolja valahogy az ügyet.⁵⁷

Nyilvánvaló, hogy számos merevebb, óvatosabb, valamint határozottan „rossz” cenzor is tevékenykedett, akiknek a neve gyakrabban előfordul a szokványos jellemzésekben.⁵⁸ A szerkesztőségek azokat tartották „rossz

55 Péterfi Rozália, az aradi *Vörös Lobogó* főszerkesztője így szól a helyi Sajtóféligazgatóság vezetőjének munkájáról: „Én Mannheimmal dolgoztam a legtöbbet, és szeretném megjegyezni, hogy egy nagyon megbízható, rendes ember volt. Ő teljesen süket volt, és úgy olvasta a lapot, hogy egyáltalán nem zavarták a külső körülmények. Az ajkunkról olvasta a mondanivalónkat. Beszélni tudott, de nehezen. Nagyon művelt ember volt. Nagyon figyelmesen olvasta a lapot, majd odament a lapszámfelelőshöz: „Találtam egy pár hibát, ha akarod, kijavítod.” Persze, hogy mindenki ki akarta javítani. [...] Ha az ember leközli azt, akkor komoly büntetés jár.” Interjú Péterfi Rozáliával, 2009.

56 A *Vörös Lobogó* egyik nevét nem vállaló munkatársa is hangsúlyozta a helyi cenzorok támogató gesztusait. „Velünk tartották a kapcsolatot, ismerősök voltak az újságírókkal is, baráti viszonyban is voltak egy párral. Bár nem voltak túl magas képzettségűek... De a munkánkat megkönnyítendő, bizonyos dolgokat a tudomásunkra hoztak. Havonta bejöttek a szerkesztőségbe és elmondták, hogy milyen újabb utasításokat kaptak. Nekünk tudomásunk volt arról, hogy mi mehet.” Interjú X, 2009.

A temesvári *Banatske Novine* újságírója azonos jelenségről számol be: „A cenzorokkal való munka általában véve bizalmi kérdés volt, végül is kollégák voltunk. [...] Ő [a cenzor] megmondta, hogy milyen témákat kerüljünk, például gazdasági és technikai dolgokat, azért, hogy ne vesztegensük el az egész éjszakát a nyomdában.” (Saját fordítás – K. Á.) Interjú Ivo Munciannal, 2009.

57 A párthivatalnokok felügyelő tevékenységére M. Milca, a *Scinteia Tineretului* újságírója így emlékezik: „A felügyelet nem volt katonás, abban az értelemben, hogy valaki állandó jelleggel figyelt volna. A sajtóosztály beosztott „tutorával” a szerkesztőség vezetői szintjén tárgyaltak egy sor hosszabb időre előirányzott témáról, két vagy három hónapra, amennyiben valami kampány volt. Felhívták a figyelmünket arra, hogy mit kell hangsúlyozni, [...] és természetesen javasolták bizonyos esetekben, hogy védelmezzék a bakit elkövetett szerzőt, egy időre vegyék ki a reflektorfényből. [...] Nemcsak megtorlások voltak, hanem néha védelmezték is az érintett újságírót.” Lásd interjú M. Milcával. In Boboc: i. m. [<http://aliceboboc.wordpress.com/2010/02/19/interviuri-cu-fo%C8%99ti-reporteri-ai-ziarului-scanteia-astazi-mihai-milca/>].

58 Hírhedtek Koppándi Sándor (a KB Sajtóosztályán), Pezderka Sándor (SZMNT) Mihai Dulea (a SZMNT alelnöke), Susana Gîdea (a SZMNT elnöke). „Sztárnévnék” számít magyar berkekben Füleši Viktor (Sajtóféligazgatóság, SZMNT), akiről még

cenзорnak”, akik pusztán önös érdekekből túlságosan lelkesen végezték a munkájukat, nem fűztek magyarázatot a tiltásokhoz, vagy „szemtelen” válaszokat adtak, például azt, hogy „Nem tetszik!” vagy egy tömör „Nem”-et.⁵⁹

Összefoglalva a fejezetben vázoltakat: a „jó főszerkesztő”-től elvárták, hogy a tiltott és túrt témák mezsgyéjén manőverezzen és tágítsa a publikációs lehetőségeket, ennek érdekében pedig egyaránt ki kellett aknáznia a szakmai és személyes kapcsolatait. Ezek a vonások világosan az informalitás területére mutatnak. Hasonlóképpen a „jó cenzor” jellemzői között is megjelennek olyan elemek, amelyek informális jellegű tevékenységre utalnak: egyezkedések a kézirat kapcsán, bizalmas információk kiszivároztatása, tanácskozás a szerkesztőséggel, illetve a védelmezésük. Természetesen az utóbbi gyakorlat nem csupán a cenzor tevékenységéről szól, hanem a két érintett fél, az ellenőrök és az ellenőrzöttek közötti kapcsolatot is jellemzi. Éppen ezért a továbbiakban részletesebben bemutatom ezeket az informális kapcsolatokat, majd áttérek az informális gyakorlatok elemzésére is.

3. Informális információcsere, informális kapcsolatok

„Az a hír járja”, „azt hallottam XY-tól” – olvashatjuk igen gyakran korabeli írásokban és visszaemlékezésekben, ami szaknyelvre fordítva: meglehetősen sok az informális csatornákon szerzett információkra való hivatkozás. Az információhiány miatt, amit a cenzúra, a propaganda és a döntéshozatal titkosítása okozott, az emberek alternatív információforrások után néztek. Ezek a források a külföldi médiát is magukban foglalták,⁶⁰ de a romániai belügyekre vonatkozó kényes híreket elsősorban informális utakon szerezték. Nyilván, bizonyos információk azt feltételezték, hogy legalább

szó esik a következőkben, de Elena Docsănescu (Sajtófigazgatóság, SZMNT) vagy Júlia Rădulescu (SZMNT) nevét is gyakran említik a „jó cenzorok” sorában. Megjegyezném, hogy a helyi cenzorokat és a velük kialakult kapcsolatot jellemezve az interjúalanyok csak igen ritkán szóltak elítélő hangnemben, leginkább a „szívélyes” és „ártalmatlan” kifejezést használták.

59 A *Korunk* 1984-ben két új cenzor felügyelete alá került. Az SZMNT-nál Pezderka olvasta a lapot, aki Gáll szerint „cinikus és szemtelen”, indoklása többnyire a „Nem tetszik!” A másik B. Mária, új beosztott a megyei pártszervezetnél, akit viszont „tökéletesen inkompetensnek” tart. A sorozatos kritika és támadás közepette Gáll kéri, hogy a *Korunk* korábbi cenzorai (köztük Kallós Miklós, akiről a következőkben még szó lesz) elemezzék a lapot. (Gáll: i. m. 126, 128, 134.)

60 Postán beszerezhető vagy barátok, ismerősök hálózatán keresztül becsempészett magyarországi, szovjet és nyugat-európai lapok és könyvek, a szomszédos országok televízió- és rádióadásai (magyar, szovjet, bolgár) vagy a Szabad Európa Rádió hírei.

egy személy a megfelelő formális státussal rendelkezett, egyébként nem férhetett volna hozzá, de amint valami kiszivárgott, villámgyorsan terjedt az információra éhes, tekervényes és pletykás média-világban.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a főszerkesztők nem követték a hazai hivatalos sajtót. Egyrészt a szakmai érdeklődés, kíváncsiság és hiúság hajtotta őket: ki mit publikál, vélekedés a lapjukról és saját írásaikról, méltatás vagy annak elmaradása, nyílt bírálatok stb. Másrészt, minden tollforgató figyelmesen követte a kongresszusi beszámolókat és főtítkári beszédeket az engedmények és megszigorítások játékára összpontosítva, valamint a kihasználható idézetekre vadászva, amelyeket a kéziratok fölötti vitában is lehetett alkalmanként hasznosítani.

Az informális csatornákon keringő hírek igen nagy területet fedtek le: természeti csapások, termelési rendellenességek, oktatási gondok, a titkosszolgálat tevékenysége (a Szekuritáé érdeklődése, besúgók, házkutatások), a párhivatalnokok tevékenysége (rendelkezések, számonkérések), a vezető beosztásban dolgozók szakmai és személyes tulajdonságai, titkosított utasítások vagy előkészületben levő rendelkezések, a szerkesztőségek mindennapjai és a cenzúra gyakorlata (tiltások, törlések). Ezen információk egy részét említeni sem lehetett a hivatalos médiában, más részét pedig a cenzúra normáinak megfelelő hangvételben lehetett vagy kellett tárgyalni. Ugyanakkor ezeket a híreket nem volt tanácsos taláalomra kiválasztott személyekkel sem megvitatni.

Következésképpen: az információcsere java része bizalomra épülő személyes kapcsolatokon keresztül zajlott a sajtósok, publikáló értelmiségiek és nem céhtárs-ismerősök között, személyes találkozás, telefonbeszélgetés vagy levelezés útján. A találkozásokra sor kerülhetett teljesen informális keretek között is (például vendégeskedés, véletlen találkozás az utcán), de a hivatalosan szervezett alkalmak is (például az író-olvasó találkozók, gyűlések) lehetőséget nyújtottak erre. A központi gyűlések például megfelelő alkalmat nyújtottak a vidéki főszerkesztőknek, hogy a bukaresti kollégáikkal és a központi szervek alkalmazottaival találkozzanak, amelyet ki is használtak arra, hogy információt gyűjtsenek a lapjukról és a saját személyüket érintő ügyekről, általános kérdésekről, valamint arra, hogy „elintézzenek” dolgokat. Tehát a személyes kapcsolatok összehozták az érintetteket a munkahelyen kívül is, lehetőséget teremtve a gondok és lehetőségek megtanácskozására, amely gyakran abban öltött testet, hogy kivel kell kapcsolatba lépni, kit kell magasabb körökből megnyerni az ügynek.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek az összeköttetések nemcsak a lapcsinálással és könyvkiadással foglalkozó kollégák között alakultak ki,

hanem egymásra tevődtek a szervezeteket összekötő formális kapcsolatokkal, vagyis a szerkesztőségek, a cenzúrahivatal és a párt között létezőkkel is. Egyrészt ez már a főszerkesztők funkcióhalmazából is adódik, amelyek között nomenklatúra tagság is szerepel. Bár kapcsolatokat ápolni pusztán haszonlesésből is lehet, ezek jelentős része őszinte szakmai megbecsülésen vagy személyes szimpátián alapult. Az biztos, hogy egy felületes személyes viszonyt is előnyben részesítettek az egyszerű formális, bürokratikus nexusnál.⁶¹

Tehát: a politikai pozíciójuknak és formális feladatkörüknek köszönhetően a főszerkesztők állandó összeköttetésben voltak a legmagasabb beosztású állami és párthivatalnokokkal. Többévnyi érintkezés és közös munka a vezetőkkel és helyetteseikkel odavezetett, hogy a szakmai kapcsolat személyes ismerettségé vagy éppen barátsággá fejlődött. A gyakori találkozások, közeli irodák és közös célok (mint például a pártvonalon indított büntetések elkerülése vagy őszinte aggodalom egyik-másik munka közlése kapcsán) egyes „jó cenzorokat” megbecsült partnerévé tette a szerkesztőségeknek.⁶² Az is egy lehetséges forgatókönyv, hogy a személyes kapcsolat meg-

61 Méliusz József figyelmeztette Gáll Ernőt, hogy ne halogassa tovább az új főszerkesztő-helyettes „legfontosabb helyeken” történő bemutatását, azzal indokolva, hogy „[n]e nézzen úgy ki, hogy ez a nem jelentkezés valamilyen magatartást jelenthetne, amikor tudnivaló, hogy ilyesmiről szó sincs”, illetve „ne csak akkor kerüljön találkozásra sor, amikor esetleg valami letolásért le hívják”. A következő személyeket javasolja: Dumitru Popescu (főideológus, KB-titkár, az SZMNT elnöke), Dumitru Ghișe (az SZMNT alelnöke), Pavel Nicolescu, Gheorghe Stroia (KB-instruktor), Paul Nicolescu-Mizil (KB Titkársági és Végrehajtó Bizottsági tag), Andrei Vela (KB Sajtóosztályának helyettes vezetője), Miron Constantinescu (KB Titkársági tag és Végrehajtó Bizottsági póttag), Mircea Malița (tanügyminiszter), de azt tanácsolja, hogy kérje ki Szász János (közös barátjuk, akkoriban az Írószövetség titkára) véleményét is ezügyben. Lásd Méliusz 1971. december 7-én keltezett levele Gáll Ernőnek.

Madaras Lázár (*Brassói Lapok*) is felidézte, hogy a többé-kevésbé akadálymentes munka az elődje KB kapcsolatainak volt köszönhető. „Ezek a kapcsolatok megmaradtak. Albert Sándor nyugdíjba ment, nemsokára meghalt. Én ezeket a kapcsolatokat átvettem. Ő mindenkivel megismertetett, beajánlott engem. Ezzel a háttérrel, amivel neki sikerült egy jó lapot csinálni.” (Interjú Madaras Lázárral, 2010)

62 A személyes találkozás, ismeretség fontossága Cseke Gábor emlékiratában is szépen körvonalazódik. Megjegyzi, hogy főszerkesztőként (*Ifjúmunkás*) különösebb gondja nem volt a cenzorokkal, „[...] az »apróbb pörsenéseket« mindig közös megegyezéssel, telefonbeszélgetés formájában tüntettük el”. (Cseke: i. m. 221.) Már az *Előér*nél dolgozott, amikor 1977-ben egy irodába került „[...] az egyik legtapasztaltabb bukaresti sajtóellenőrrel [...]”, akit Szilágyi kifejezetten azzal a feladattal bízott meg az újságnál, hogy folytassa a munkáját. Cseke így fogalmaz az új kollégáról: „[...] az álta-

előzte a cenzúra rendszerében működő formális kapcsolat kialakulását, például az ellenőr-ellenőrzött kapcsolatban a felek korábbról ismerték egymást, mint iskolatársak vagy különböző szakmai, politikai szervezet tagjai. A szakmai életút, rotáció, többszörös tagság a szakmai és személyes hálóknövekedését eredményezte, amelyek keresztül-kasul szőtték a formális intézményrendszert.

Hangsúlyoznám, hogy az ellenőrzöttből ellenőrré válás nem feltétlenül okoz radikális változást a személyes ragaszkodás terén. Számos cenzúrával foglalkozó hivatalnok korábban a sajtóban dolgozott, és továbbra is szívélyes viszonyban maradt korábbi kollégáival.⁶³

Természetesen a kapcsolatok természete, mélysége nagymértékben függött a résztvevők habitusától. Ugyanakkor megállapítható, hogy minden főszerkesztőnek voltak magas beosztású személyekkel kapcsolatai, barátai és

lam megismert, életközeli cenzor jóval szelídebb és emberibb volt, mint az a mumuskép, amit képzeltünk s olykor festettünk róla. [...] A cenzor csendes munkatárs volt. Olykor, holtidőben szívesen mesélt a családjáról, az ifjúkoráról, szakmai élményeiről, az ifjúmunkás mozgalom kezdeteiről. Bevallotta, hogy a magyar nyelvet csak olvasás szintjén bírja, [...] az esetleges javításokat, közös megegyezéssel, együtt vezettük a nyomdai oldalakra”. Cseke: i. m. 252–253.

- 63 Álljon itt egy újabb példa Cseke Gábor tapasztalataiból. (Cseke: i. m. 281–289.) Írt egy riportot *A Hétnék*, amely egyaránt felhőborította az olvasókat és a helyi párt tisztviselőit. Számos bíráló levél érkezett *A Hét* és az *Előre* szerkesztőségébe, valamint a KB Sajtóosztályára, követelve a szerző szankcionálását. A két főszerkesztőt meglehetősen bosszantotta a dolog, viszont semmiféle lépést nem tettek ellene, de ugyanígy járt el a KB Sajtóosztályának vezetője is. Erről a hivatalnokról és a kapcsolatokról így számol be: „[...] jó pár éven át vezette a román ifjúsági lapot, és ugyanannak a panelháznak egyazon lépcsőházában volt a lakásunk: ő a negyediken lakott, én pedig fölöttem, az ötödiken, s nem egyszer jött fel ő egy-egy este, vagy mentem le én közös ügyeinket megbeszélni. Együtt voltunk korábban az ifjúsági szervezet vezetésében, de a szerkesztőségi irodáink is közel voltak egymáshoz a sajtóházban. Körültekintő, alapos tudású sajtóember volt, később lekísérte Ceaușescu pártfőtitkár-államelnököt egy-egy külföldi útjára mint sajtótudósítót, ott figyeltek fel rá, s hamarosan a párt sajtófőnöke lett”. (Cseke: i. m. 288–289.) A problémás ügygel kapcsolatban pedig: „[...] a régi kapcsolat közvetlen hangján, csöppet sem fölényeskedve kérdezte meg telefonon, hogy mihez kezdjen velem, mert már nem győzi lerázni a megyéből érkező panaszokat, pressziókat”. (Cseke: i. m. 289.) Végül nem történt semmi. Huszár Sándor, a kedélyek lecsillapítása végett ellátogatott az érintett településre, közölt egy enyhén bíráló cikket Cseke riportja ellen, a sajtóosztályra pedig új vezető került, aki nem foglalkozott többé az ügygel.

védelvezői, míg ugyanaz a hivatalnok többé-kevésbé ellenségesen viselkedhetett másokkal.⁶⁴

Ezeket a kapcsolatokat különböző célok érdekében lehetett mozgósítani. A leggyakrabban emlegetett jelenség talán az, hogy a kapcsolathálójuknak köszönhetően a főszerkesztők és más kulturális intézmények vezetői közbenjártak, intézkedtek az ismerőseik érdekében, például állás- és ütle-vél-ügyekben, szankciók enyhítésében, ajánlások szerzésében stb. Ezek a kapcsolatok ugyanakkor nagy fontossággal bírtak a szerkesztőségi életben is, például, amikor megfelelő mennyiségű papírt és más nyomdaipari alapanyagot kellett szerezni, továbblandíteni az akadozó adminisztratív ügyeket, de különös jelentőséggel bírtak a cenzúra működéséről szóló információk megszerzésében és terjesztésében is. Domokos Géza, aki talán a legfontosabb láncszem a vidéki szerkesztők és központi kulturális élet között, úgy fogalmazott, hogy az Írószövetségi képviselőt többek között: „[...]” azért volt

64 Koppándi például, akit a magyar kulturális élet egyik legnagyobb ellenségeként tart számon a közvélemény, közeli barátja volt Hajdú Gyözőnek, aki a legnagyobb áru-ló bélyeget kapta. (JEA KGy K571.) Ugyanakkor közeli kapcsolatban volt egy pár szé-kelyföldi újság főszerkesztőjével, Dali Sándorral, Albert Antallal és Albert Sándorral is, korábbi *Előres* munkatársaival, akik elfogadható szintű lapokat tudtak összeállítani a 1970-es években a Koppándi aktív támogatását élvezve. Interjú Madaras Lázárral 2010, Rebendics Józseffel 2010, Koszta Istvánnal 2010.

További példák: Gáll Ernő jó kapcsolatban volt Kallós Miklóssal, aki hosszú ideig a helyi pártapparátus keretében végzett cenzori munkát sajtó és kulturális ügyekben, majd 1977 után „speciális lektor” lett. Közben kollégák voltak a kolozsvári egyetem Filozófia Tanszékén. Gáll kompetens személynek tartotta a *Korunk* ellenőrzésére, és azt is bejegyezte a naplójába, hogy segítőkésznek mutatkozott kritikus időszakokban (a folyóirat kapcsán, illetve a nyugdíjaztatásakor). (Gáll: i. m. 102, 106.) További két nevet is említ, mint „felső körökhöz fűző kapcsolatot”: Valter Roman és Miron Constantinescu. (Gáll: i. m. 117.) Régi kötelék fűzte Dumitru Ghișehez is, aki munkatársa volt az egyetemen, Kolozs tartományi propagandatitkár, az 1970-es években a SZMNT elnökhelyettese, később pedig a központi párt szervezetben töltött be tisztségeket. Lásd a szerkesztők 31/1983 jegyzetét is, Gáll: i. m. 427.

Huszár Sándor két fontos támogatójáról emlékszik meg: Fazekas János, aki miniszterelnök-helyettes volt 1975-től, Huszár írta a beszédeit, valamint maga Dumitru Popescu „Dumnezeu”, a sajtóvilág ellenőrzésének egy kulcsfigurája. Az elbocsátása történetéhez hozzáfűzte, hogy „’83-ban [D. Popescu] már nem tudott megvédeni, akkorra már eltávolították, bár addig ő írta Ceaușescu beszédeit”. Beszélgetés Huszár Sándorral. In Bányai: i. m. 241.

Bodor Pál két fontosabb kapcsolatát említi: Gere Mihály, KB tag és a sógora. Andrei Vela, a KB Sajtóosztályának egyik helyettes vezetője pedig középiskolai osztálytársa volt. Beszélgetés Bodor Pállal. In Bányai: i. m. 77–78.

fontos, mert az ember fontos információkhoz jutott: milyen törvények, párt-határozatok készülnek, milyen elvárásokat fogalmaznak meg pártkörökben, mire kell különösen vigyázni, mondjuk a cenzúrával való viszonyban [...]”.⁶⁵ A kollégák megosztották ezeket a híreket, illetve a kellemes és kellemetlen tapasztalataikat. De más informális tevékenységek is ilyen jellegű kapcsolatokon keresztül zajlottak, például amikor „jó cenzor” releváns információt szivárogtatott ki, a kézirat fölötti egyezkedések vagy protekciós kapcsolatok mozgósítása a publikáció esélyeinek növelése érdekében.

A következőkben bemutatom ezeket az informális jellegű gyakorlatokat, mégpedig a formális rendszer működésére gyakorolt hatásuk alapján: feszegetik a cenzúra határait vagy megszilárdítják azokat. Az első csoportba sorolom a kézirattal kapcsolatos tárgyalásokat, valamint a személyes kapcsolatokon keresztül gyakorolt befolyást a közlés érdekében. A második csoport két különböző típusú gyakorlatból tevődik össze: a cenzúra normáival és gyakorlatával kapcsolatos információ szolgáltatása a társak és ellenőrök által, amelyet mindkét fél jóindulatú gesztusként könyvel el, illetve a főszerkesztők által alkalmazott két védekező stratégia: tanácskozás és informális egyezségek.

4. Az informális gyakorlatok a cenzúra határait feszegetik

Az informális kapcsolatoknak, illetve az ezen alapuló gyakorlatoknak köszönhetően a cenzúra normáin néha enyhíteni lehetett, így egyes vitatott tárgyú kéziratok közölhetővé váltak, vagy a terjesztésük útjából el lehetett hárítani az akadályokat. Ezt a „jó cenzor” és a „jó főszerkesztő” közötti tárgyalással lehetett elérni, illetve a megfelelő szálak húzogatásával, azaz megcélozni azt a személyt, aki közvetlenül vagy a saját kapcsolatai révén közbelephetett a publikáció érdekében. Hasonló fontossággal bírt a zárt ajtók mögött zajló tárgyalásokkal kapcsolatos információszerzés is, mivel ellenlépéseket lehetett tenni még mielőtt a végső döntés megszületett.

A következő esetek jól példázzák a publikálás előtti és utáni cenzúrára gyakorolt informális hálózatok befolyását. Az első történet tulajdonképpen teljes kudarccal zárult, de talán éppen ezért található részletes beszámoló az érintett főszerkesztő, Gáll Ernő naplójában és levelezésében.⁶⁶ Egy Méliusz Józseffel készült interjúról van szó, amelyben említésre kerülnek munkásmozgalmi kérdések is. Az aktuális rendelkezések értelmében ennek

65 Beszélgetés Domokos Gézával. In Bányai: i. m. 151.

66 Méliusz József levele Gáll Ernőhöz (1980. február 4.), Gáll válasza Méliusznak (1980. február 27.), valamint Gáll: i. m. 60–62.

a témának a feldolgozásához a Történettudományi Intézet jóváhagyására volt szükség. A Gáll által „rettenetes kötélhúzás”-ként jellemzett folyamat a következőképpen zajlott: megegyezett az SZMNT-val, pontosabban Hege-dűs Lászlóval és Szász Bélával, hogy a bukaresti intézet helyett a kolozsvári szervezet egyik helyi munkatársát kéri fel (Gh. I. Bodea), aki – a főszerkesztő számítása szerint – megfelelő véleményezést, azaz a fenti értelemben használt „jó véleményezést” készített volna. Gállon kívül két jó ismerőse is tárgyalt a Tanács instruktoraival, Méliusz és a Tanács egyik korábbi alkalmazottja, Gálfalvi Zsolt. Mindnyájan úgy gondolták, hogy a helyi jelentés elégséges biztosítékot képez a Tanács számára. Úgy tűnik, hogy a folyóirat ellenőrzésével megbízott Koppándit is értesítették a megállapodásról, továbbá a kolozsvári történész is elfogadta a felkérést. Mindezek után Gáll még mindig bizonytalankodott, egyebek mellett egy pártvonalon beharangozott ellenőrzés miatt, és újra az SZMNT-hez fordult a kérdéssel, ahol végül úgy döntöttek, hogy mégis a biztonságosabb utat választják: a központi intézet megkeresését javasolták. A tétovázás, határozatlanság miatt az SZMNT-ban felmerült a gyanú, hogy a cikk valamiféle „rettenetes bombát” rejt, és a főszerkesztő rájuk próbálja hárítani a felelősséget érte.⁶⁷ Végül Gáll úgy döntött, hogy nem kockáztat, hanem megvárja a bukaresti intézet jelentését. Jellemző módon, a közlés elhalasztása felháborította az érintetteket, az újságírókat, Molnár Gusztávot és az interjúalanyt is. Pár hónap múlva aztán megszületett az intézet véleményezése is. Gáll tolmácsolásában: „A régi jó 50-es évekre jellemző minősítések találhatók benne. Nem romániai, nem pártszerű, sőt mintha augusztus 23. utáni állapotot a Horthy fasizmusánál is rosszabbnak ítélnék. Egyébként nem szabad sztálinizmusról, trockizmusról és Márton Áronról írni...”⁶⁸

A következő példa már egy sikeresebb történet. Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárával* kapcsolatos, amelynek az első kötete 1976-ban jelent meg a Kriterionnál. Szigorú előzetes cenzúrát követően, a munkát és a szerzőt ismétlődő támadás érte, de véletlenszerű és stabil kapcsolatok mozgósítása révén többször is megmenekült a letiltástól.⁶⁹

67 Méliusz beszámolója szerint.

68 Gáll: i. m. 65.

69 A munka korabeli dokumentumokból idézett példamondatokat tartalmazott, amelyekből a szerkesztők szerint teljes szövegrészeket lehetett rekonstruálni. Ezzel a cenzorok is tisztában voltak, és az előzetes olvasáskor elrendelték a példák megegyelését. Lásd Beszélgetés Csiki Lászlóval. In Bányai: i. m. 93–94.

A szerző támogatása érdekében történő közbelépésről Demény Lajos is beszámolt interjújában. Lásd Beszélgetés Demény Lajossal. In Bányai: i. m. 124.

Az 1978-ban megjelent második kötetet két év múltán valaki feljelentette az országos ideológiai bizottság előtt. Ezt a bizottságot a Párt ideológiai titkára vezette, míg a tagjait a nagyobb pártlapok főszerkesztői, a kiadók igazgatói, az SZMNT, a KISZ stb. megbízottai képezték. A KISZ KB propagandatitkára szintén tagja volt a bizottságnak, de nem tudott magyarul. Ezért megkérte korábbi KISZ beosztottját, Varga Józsefet, akit közben az *Ifjúmunkás* főszerkesztői székébe helyeztek, hogy írjon egy rövid jelentést az ügyről. A feladatot el kellett végezni, viszont Varga nem sokat tudott a *Szótörténeti Tárról*. Kétségbeesetten megkereste Cseke Gábort, elődjét az *Ifjúmunkás*nál, aki már az *Előré*nél dolgozott. Szigorú titoktartás mellett megmutatta a feljelentést, és arra kérte, hogy készítse el helyette a jelentést. A szöveg el is készült, de nem egy példányban, ahogy Varga kérte, hanem háromban: egyet kapott Domokos, a kiadó főigazgatója, és egyet Szilágyi, az *Előre* főszerkesztője, aki szintén tagja volt az ideológiai bizottságnak. Domokos, aki addig nem értesült a kötetet ért támadásról, azonnal felkereste barátját, Valter Romant, a Politikai Kiadó igazgatóját. A gyűlésre sor került, de a terjesztésre vonatkozó tiltást elvetették.⁷⁰ Pár év múlva újabb támadás érte a sorozatot, ezúttal állítólag Szilágyi jelentette fel. A KB-titkár elítélő beszéde valahogy Gere Mihály asztalára került, aki továbbította Bodor Pálnak, aki egyben a sógora és a TV magyar adásának főszerkesztője. Gere beszédét Bodor írta meg, és állítólag a felszólalás eredményeként a KB-titkár visszavonta a jelentését.⁷¹

A szövegek megmentését célzó igyekezet néha sikerrel járt, máskor nem. Például amikor a *Korunk* ellenőrzési módja már tűrhetetlenné vált (1983–1984), Gáll tanácskozott néhány barátjával és mozgósítani próbálta a befolyásos ismerőseit, köztük Dumitru Ghișet és Constantin Miteát.⁷² Az előbbi szakemberként közelítette meg. Levelében hosszasan méltatta Ghișe utolsó egyetemi előadását, frissen megjelent könyvét, és figyelmébe ajánlotta egyik újabb írását. A levél végén megkéri, hogy ismertesse a *Korunk* helyzetét a Ștefan Gheorghiu Akadémia rektorával, Dumitru Popescuval, „aki mindig fogékonynak mutatkozott” a *Korunk* gondjaival szemben. A politikai státusokról nem tesz említést, viszont mindketten magas beosztású pártfunkcionáriusok voltak, Popescu pedig a sajtóügyek egyik legbefolyásosabb figurája, akit nem véletlenül illettek szakmai berkekben a „Popescu Dumnezeu” névvel.

70 Cseke Gábor beszámolója. Lásd Cseke: i. m. 27–30.

71 Beszélgetés Bodor Pállal. In Bányai: i. m. 60.

72 Gáll Ernő levele Dumitru Ghișenek 1984. január 3-án, Gáll Ernő levele Constantin Miteának 1984. február 26-án. Lásd továbbá Gáll: i. m. 124–126, 130.

A Miteának küldött terjedelmes (kb. 3000 szó) levél példakkal sűrűn megtűzdelt, részletes beszámolót tartalmaz a *Korunk* esetében alkalmazott cenzúra mechanizmusáról és tartalmi megkötéseiről. Ki volt Mitea? A *Scînteia* (volt) főszerkesztője, Ceaușescu személyes tanácsadója sajtóüggyekben.⁷³ Szerkesztőségi berkekben azonban „becsületes emberként” tartották számon,⁷⁴ aki ráadásul – mint Gáll ismerősöktől megtudta – nagyra értékelte a szakmai munkásságát.⁷⁵ Egy korábbi beszélgetésen, amelyet Gáll biztató jelként könyvelt el, Mitea „nagyon szívélyes”, „jóindulatú” magatartása alapján, megegyeztek, hogy Gáll papírra veti a gondokat, amit majd Mitea továbbít Ceaușescunak.⁷⁶

Végül minden próbálkozás eredménytelennek bizonyult, és az ellenőrző fórumok részéről megnyilvánuló „fullasztó bizalmatlanság” miatt, amit a belső szerkesztőségi feszültségek is tetézték, hosszas őrlődés és barátokkal való tanácskozás után Gáll lemondott a főszerkesztői tisztségről, nyugdíjba vonult.⁷⁷ Ezek a példák adalékként szolgálnak az 1980-as évekre jellemző általános tendenciához is, amelyet a dolgozat első részében felvettem: a személyes kapcsolatok egyre kevésbé hasznosíthatók, a hierarchia minden szintjén beszűkült a mozgástér.

5. Az informális gyakorlatok megszilárdítják a cenzúra normáit

Amikor a formális kapcsolatok pozitív töltetű személyes kapcsolatokkal fonódnak egybe, azaz a felettes és a beosztott, az ellenőr és az ellenőrzött barátok, közeli ismerősök vagy csak szimpatizálnak egymással, az informális tevékenységek meg is erősíthették a cenzúra működését. A kapcsolat jellege miatt ugyanis ezekben a helyzetekben az „utasítás” könnyen átlénye-

73 Mitea pályájáról lásd Levant, Christian: Mitul lui Mitea. *Adevărul*, 11 septembrie 2006 [http://www.adevarul.ro/life/sanatate/Mitul-Mitea_0_48595249.html#].

74 Lásd Huszár Gállhoz címzett levelét, amelyet az első fejezetben teljes terjedelmében idéztem.

Román körökben „păinea lui Dumnezeu”-ként emlékeznek meg róla egyes újságírók. Lásd Levant: i. m.

75 Illés József, aki a KB sajtóosztályán dolgozott, több ízben biztosította Gállt, hogy C. Mitea „komolyan tiszteli”, amely ösztönzőként szolgált abban, hogy Gáll végül megkereste a szerkesztőség gondjaival. Lásd Gáll: i. m. 119.

76 Gáll: i. m. 124.

77 Lásd a Miteának címzett levél, az 1983. és 1984. év bejegyzései a naplóban (Gáll: i. m.), valamint a Szász Jánosnak küldött levél 1984. szeptember 11-éről. A naplóban a következő személyeket említi mint barátait, akikkel megbeszélte a helyzetet: Gálfalvi Zsolt, Szász János, Horváth Andor, Domokos Géza. Lásd Gáll: i. m. 124.

gúlhetett „figyelmeztetéssé” vagy „segítségé”, amelyet mindkét fél jóindulatú gesztusként értelmezett. Tartalmi szempontból azonban a főszerkesztő pontosan olyan információkat kapott, amelyek formális keretek között is közölhetők, végrehajtásuk pedig kikényszeríthető lett volna. Megállapíthatjuk, hogy ezek az informális gyakorlatok valójában helyettesítették vagy kiegészítették a hivatalos, formális cenzúra eszközeit.

A jóindulatú információáramoltatás szokásos volt a kollégák között, és nem tévedhetünk, ha kijelentjük, hogy végső soron a szerzők és a szerkesztőségek öncenzúrájához is hozzájárultak. A barátok, munkatársak, ismerősök tanácsaira, információira való támaszkodást sokan felidéznek, a cenzúra működésében betöltött szerepét viszont csak ritkán ismerik fel, ismerik be. Ezen megjegyzések egyikét Domokos Géza fogalmazta meg, aki az öncenzúra kérdésével kapcsolatban megállapította, hogy a szerző: „a barátainak vagy a társainak a példájából, vagy abból, amiről a fáma szólt, hogy körülbelül milyen a széljárás, tudta, hogy mi megy és mi nem, melyek azok a témák vagy stílus, ami megengedett. És melyek azok az eljárások vagy fogások, amelyek lehetővé teszik, hogy a kézirat nyomtatásba kerüljön. Ezeket számba vette és mérlegelte – ez a öncenzúra”.⁷⁸

Mint ahogyan a „jó cenzor” profiljában említettem, a szerkesztőségi munka „megkönnyítése” céljából, azaz azért, hogy megkíméljék az újságírókat a felesleges munkától vagy operatívabbá tegyék a nyomdai munkálatoikat, egyes cenzorok előre közölték, hogy mely témákat, adatokat, neveket, műveket kell kerülni. Tették ezt a határozott utasítás ellenére, miszerint titkos információkként kell kezelni azokat. Mivel a jóindulatú cenzorra hajlamosak voltak úgy tekinteni, hogy kivédhetetlen utasításokat hajt végre, továbbá a szerkesztőség és a beosztott cenzor között valamiféle cinkosság hangulata alakult ki a bizalmas információk megosztásakor, a szerkesztőség könnyebb szívvel alkalmazkodott a közölt normákhoz.

Álljon itt egy példa a vidéki sajtó ellenőrzésével megbízott magas beosztású KB tisztviselő jóindulatúnak tartott gesztusairól. Illés József nagyváradi származású volt, hosszas újságírói pályával a sajtóosztálybeli tevékenység előtt, aki igen jó kapcsolatot ápolt az Arad, Temes és Bihar megyei pártlapok szerkesztőségeivel, de szívesen gyűjtött és osztott meg híreket másokkal is, akik felkeresték ebből a célból.⁷⁹ Egy roppant keserű, önkritikus új-

78 Interjú Domokos Gézával in Bányai: i. m. 153. A „fogásokról” lásd ugyanebben az interjúban Bányai: i. m. 154.

79 Korábban említettem, hogy Illés József közölte Gáll Ernővel, hogy C. Mitea tiszteli, de tisztázta a nyugdíjazása körül keringő híreket is, vagy pedig az egyik szerkesztő (Kántor) elmozdítására vonatkozó pletykákat. Gáll: i. m. 102.

ságcikkben, amely 1990 tavaszán látott napvilágot, többek között azzal magyarázza hosszas tevékenységét a cenzúra apparátusában, hogy ezáltal, bármilyen csekély mértékben is, segítséget nyújthatott néhány esetben. Ebben a formájában elég szokványos kifogásként csenghet pártfunkcionáriusok szájából, de érdemes alaposabban szemügyre venni, hogy miben is állt ez pontosan: „Ő de milyen semmi volt az a segítség, amivel magamat is ámitottam! Sokszor talán csupán egy emberibb, megértőbb szó, egy jóindulatú tanács, egy útbaigazítás, egy aláírás, egy jóváhagyás kicsikarása. Semmi ség.”⁸⁰

Volt főszerkesztők és újságírók azonban lényegesen többre értékelték ezt a segítséget, és hálásan emlékeznek meg róla.

„Nagyon rendes volt Illés Jóska, nagyváradi ember. Ő felelt a magyar lapokért. Ő úgy vigyázott a magyar lapokra, ... Ha megtudott valamit, hogy valami valahol történt, akkor egyből telefonált. Magánszorgalomból hívott fel engem és Gherasimot [Gherasim Emil, a temesvári *Szabad Szó* főszerkesztője], hogy erre és erre vigyázzatok.” – hangsúlyozza beszámolójában Péterfi Rozália, az aradi *Vörös Lobogó* főszerkesztője.⁸¹

„A pártszervek inkább a *Crișana* szerkesztőségét értesítették a napi témáról, rólunk [a magyar szerkesztőségről] meg-megfeledeztek. Később, amikor I. F. lett a főszerkesztő, már könnyebben értesülhettünk a napi témáról, mivel a testvére a bukaresti Párt Sajtóbizottságban dolgozott. Telefonált neki, hogy megtudja, miről tárgyaltak aznap, így aztán mi is tudtuk, hogy mi az aznapi téma.” (Saját fordítás – K. Á.) – idézi fel a nagyváradi *Fáklya* egyik munkatársa.⁸²

Az informális kapcsolatokra alapozott együttműködésen túl, az idézetek két különböző, bár kapcsolódó jelenségre utalnak. Míg az első a cenzor önkéntes gesztusairól szól, az utóbbi már a tévedések és a lehetséges kritikák elkerülése végett alkalmazott szerkesztőségi megelőző stratégiákról.

Az előző fejezetben vázolt informális gyakorlatokhoz viszonyítva a megelőző stratégiák megkülönböztető jele az, hogy a lépéseket megtették már az ellenőrzési folyamat megkezdése előtt, azaz mielőtt a kézirat bekerült volna a hivatalos ellenőrzési rendszerbe. A maguk során ezek a gyakorlatok is két csoportba sorolhatók: tanácskozás a cenzorral, illetve előzetes jóvá-

80 Illés József: Én is hibás vagyok! *Romániai Magyar Szó*, 1990. április 24.

81 Interjú Péterfi Rozáliával 2009.

82 Plainer Zsuzsa: *Controlul presei locale orădene în anii 1960 - Descriere generală și aspecte minoritare*. (Szerkesztés alatt lévő kézirat) ISPMN, Cluj-Napoca, 2012. /Studii de atelier/

A nagyváradi *Fáklya* főszerkesztője 1974–1989 között Illés Ferenc.

hagyás szerzése. Az utóbbi egy lépéssel távolabb mutat, mivel a tanácskozás egy informális egyezséget is eredményez.

A szerkesztők néha felkeresték a megbízhatónak vélt cenzort a kéziratukkal, és az elhangzott javaslatok alapján módosítottak a munkán. Mint ahogyan egy újságíró megjegyezte: „A pártaktivisták beavatkozása akkor is megtörténhetett, amikor mi küldtük el nekik a szövegeket, azért, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy a nézőpontjuk egybevág azzal, amit mi írunk.”⁸³ Álljon itt egy konkrétabb példa, amely azt mutatja, hogy Gáll személyesen tanácskozott a „derék” Fülesli Viktorral, aki rámutatott a problémás részekre, Gáll pedig ennek megfelelően igazított az íráson.⁸⁴ A kiadónak, pontosabban Domokos Gézának küldött levelében, Gáll hangsúlyozta, hogy a kiadásra javasolt kötet tanulmányainak a zöme már megjelent, az újakat pedig óvatosan kigyomláta, megvágta, de nemcsak a saját megérzéseit követve, hanem szakértői útmutatás alapján.⁸⁵ Az ajánlás lényege: a kézirat tiszta, az ellenőrzés folyamán nem kell gondokra számítani, a kérés pedig: mihamarabb kezdjék el a szerkesztést.

„Tájékoztatóskodra közlöm, hogy a kötetben foglalt írások kb. 80-90%-ban a régi kötetből valók, az új anyag szintén már nyomdafestéket látott két írás kivételével. Az előítéletről szólóból egy részlet az Utunkban annak idején megjelent, egy más változat pedig a pesti Valóságban. Ezt én átdolgoztam, s noha akkor sem volt benne semmi olyan, ami ellen kifogást lehetett emelni, radikálisan kihúztam belőle mindent, amiről feltételezhető, hogy valaki hiperérzékenységet irritálhatná. Az elmúlt hónapokban beszéltem a cikkről Fülesivel [Fülesli Viktor], aki annak idején a könyv cenzora volt, és még ebben a minőségben jelezte, hogy revidiálták [sic!] régebbi álláspontjukat, és némi módosítások árán a cikk nálunk is közölhető. Most a cenzor azóta megszűnt, én viszont magam végeztem el az öncsonkítást.”⁸⁶

Az előzetes jóváhagyás kérése szintén rutinszerű gyakorlatnak számított. Ez abban áll, hogy egy érzékeny téma esetében felkeresték a felelős cenzort, és a véleményét, illetve jóváhagyását kérték. Az egyezés képlete: amennyiben a szerző a leszögezett keretek között marad, a cenzor nem fog akadékoskodni az ellenőrzés folyamán. Ezeket az egyezéseket, informális

83 Interjú M. Milcával, in A. Boboc: i. m. [<http://aliceboboc.wordpress.com/2010/02/19/interviuri-cu-fo%C8%99ti-reporteri-ai-ziarului-scanteia-astazi-mihai-milca/>].

84 A Fülesli méltató jelzőt lásd Gáll Szász Jánosnak címzett levelében (1984. szeptember 11-én), továbbiakat pedig („jóhiszemű”, „jó szándékú”) Gáll: i. m. 95, 124.

85 Gáll Ernő levele Domokos Gézának, 1978. március 1-én.

86 Uo.

jóváhagyásokat biztonsági hálóként lehetett használni az ellenőrzési rendszer hierarchiájának különböző fokain és fórumain.

Bár az egyezkedések, megbeszélések a cenzúra kereteinek a tágítására is alkalmasak voltak, ezek az informális gyakorlatok újraképezték a formális ellenőrzést. A módosításra, törlésre vonatkozó nem hivatalos tanácsokat nagyon pontosan követték, mivel egyrészt az interakció maga a szerkesztők, szerzők önkéntes indítványára épült, más szóval pontosan a hivatalosan elfogadható változat elkészítésében voltak érdekeltek, másrészt igyekeztek nem eljátszani ezeket a kapcsolatokat.

Madaras Lázár, a *Brassói Lapok* volt főszerkesztője például arra emlékszik, hogy néhány más újságnál dolgozó kollégájával egyetemben rendszeresen meglátogatták otthon Koppándit, és megbeszéltek vele a közlésre szánt rázósabb cikkeket. Amennyiben a helyi pártaktivisták akadékoskodtak, azzal érvelhettek, hogy már a KB szintjén megtárgyalták a dolgot. Bár törekedniük kellett a helyi képviselőkkel is egyezsége jutni, mert központi szinten sem vállalták a botrány kockázatát. Miután részletekbe menően megegyeztek – a főszerkesztő szavaival élve –, igyekeztek „nem megbántani őket”, és „betartani mindent, mivel úgy nem köthettek belé[jük]”.⁸⁷

Nyilván, ezek a biztosítási mechanizmusok működhetek formális csatornákon keresztül is. A szerkesztőségek rákérdezhetek az ellenőrző fórumoknál, hogy publikálhatnak-e bizonyos témában, és meg is tették néha az energia- és időpazarlást, idegeskedést megelőzendő. Például a buchenwaldi koncentrációs tábor felszabadításának 40. évfordulóján Gáll (maga is buchenwaldi túlélő) megkérdezte Koppándit, hogy „volt-e szerintük deportálás”. Koppándi nem tartotta magát kompetensnek dönteni ez ügyben, és a SZMNT-hez irányította. Így aztán Gáll egy hivatalos beadványt intézett a Tanács igazgatójához, a következő számok súlypontjaként javasolva a Holokauszt-tematikát.⁸⁸

Amint a fenti példák mutatják, a főszerkesztők formális és informális úton egyaránt szerezhettek információkat. Az elfogadott és tiltott témákra vonatkozó útmutatást a társak és az ellenőrök is továbbították, de a releváns információkat megszerezhették hivatalos csatornákon keresztül is. Miért éltek gyakran informális eszközökkel a formális helyett? Nem tévedhetünk nagyot, ha válaszként felvetjük, hogy egyrészt pszichológiai szinten elfogadhatóbbá és kezelhetőbbé vált az ellenőrzés ténye. Másrészt, a nem hivatalos kommunikáció előnyeként könyvelhető el, hogy a lehetséges „politi-

87 Interjú Madaras Lázárral, 2010.

88 Gáll: i. m. 130–131.

kai-ideológiai eltévelyedéseknek” nem maradt írott nyoma, amelyet egyébként bármikor fel lehetett használni a szerkesztőség és a szerző ellen.

A formális cenzúrát újraképező, erősítő informális gyakorlatok kérdésköréhez utolsó megjegyzésként hozzáfűzhetjük, hogy nagy eltérések figyelhetők meg abban a tekintetben, hogy mennyire tudatosan a résztvevőkben ezen tevékenységeknek a hatása a hivatalos keretek között működtetett cenzúrára. A figyelmeztetéseket például egyértelműen segítségnek szánták, és a résztvevők azzal a benyomással maradtak, hogy a hatalom háta mögött ügködnek, annak szándékaival ellentétesen cselekednek. Ezzel szemben, a cenzorokkal folytatott tanácskozások már jóval tudatosabb igazodást képeznek a cenzúra normáihoz, a formális elvárásokhoz. A tudatosság szintjétől függetlenül azonban, ezek az önként alkalmazott informális eszközök végső soron hozzájárultak a formális cenzúra-rendszer eredményes működéséhez.

Zárógondolatok

A tanulmányban a cenzúra rendszerében működő informális gyakorlatokat térképeztem fel, pontosabban azokat, amelyek a főszereplők – ellenőrök és ellenőrzöttek, valamint a kollégák – közötti jó személyes összeköttetéseken alapszanak. Ezáltal pontosítani kívántam a cenzúra történetével kapcsolatos domináns narratívát, amely a cenzor és az alkotó tollforgató közötti konfliktusokra van kihegyezve, illetve árnyaltam a cenzúra-rendszer működéséről szóló institucionalista elemzéseket. A felhasznált források ugyanis – interjúk, naplók, emlékiratok és levelezés – helyenként kiegészítik, máskor cáfolják a cenzúrában érintett szervezetek adminisztratív dokumentumai, illetve a jogi normák által nyújtott információkat. Az elemzés további hozadéka, hogy fényt vet a szerkesztőségi (ön)cenzúra egyes elemeire, mechanizmusaira is.

A feldolgozott szövegek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a publikálásban érdekelték hasonló és stabil jellegűnek mondható megnyilvánulásokkal válaszoltak a formális cenzúra-rendszer normáihoz és gyakorlataihoz kapcsolódó bizonytalanságra. A bizalomra, megbecsülésre épülő kapcsolatokon keresztül ellensúlyozni lehetett az információhiányt, illetve befolyásolni a titkosított, tekervényes és gyakran kiszámíthatatlan formális eljárásokat. A rendszer működésére gyakorolt hatásuk tekintetében azonban ezek az informális tevékenységek megoszlanak: egyesek lazítottak a cenzúra normáin, mások beteljesítették, megerősítették azt. A „jó cenzor” és a „jó főszerkesztő” közötti tárgyalás, illetve a személyes kapcsolatokon

keresztül gyakorolt befolyás a cenzúra folyamatára feszegette a cenzúra kezeit. Ezzel ellentétben, a cenzúra normáiról és gyakorlatáról keringetett hírek, valamint a szerkesztőségek által alkalmazott megelőző stratégiák a szerkesztőségek öncenzúrájának az alapanyagát képezik, az öncenzúra pedig a rendszer formális céljait szolgálta. Az utóbbi csoportba sorolható gyakorlatok – legyen az „jóindulatú tanács” vagy informális egyezség – nem megszegték, hanem helyettesítették vagy kipótolták a hivatalos utasításokat, tehát az informalitás tartományában újraképezték a formális ellenőrzési eszközöket.

Nyomatékosítanám, hogy a jó személyes kapcsolatokra alapozott együttműködés elemzésével nem kérdőjelezem meg a rendszer durvaságait, amelyek a formális működésben és az informális világban egyaránt megmutatkoztak. A barátságok, bizalom, együttműködés mellett bőven volt példa rosszindulatra, intrikára, árulásra. A cenzúra története azonban csak a ketőt összeolvasva lehet teljes.

Irodalom

Analiza Dictaturii Comuniste din România (CPADCR): *Raport Final*. Humanitas, București, 2006.

Bányai Éva: *Sikertörténet kudarccokkal. Bukaresti életutak. Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006.

Boboc, Alina D.: *Interviuri cu foști reporteri ai ziarului Scântea*. 2005.

[<http://aliceboboc.wordpress.com/2010/02/15/interviuri-cu-fosti-reporteri-ai-ziarului-scanteia-astazi-mircea-bunea/>].

Corobca, Liliana: Desființarea cenzurii comuniste românești (D.G.P.T.) în anul 1977. In Budeancă, Cosmin – Oltean, Florentin: *Sfârșitul regimurilor comuniste. Cauze, desfășurare și consecințe*. Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 227–240.

Cseke Gábor: *Jelentések magamról. Emlékezések ellenfényben*. Polis, Kolozsvár, 2009.

Darnton, Robert: Censorship, a Comparative View: France, 1789 – East Germany, 1989. *Representations*, No. 49, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989, 1995, Winter.

Domokos Géza: Mese a vörös plajbászról. *Látó*, XI. évfolyam, 2000. január, 1. sz., 84–101. [<http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=13>].

Domokos Géza: *Apályban. Napló – ezerkilencszáznyolcvannolc*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2004.

Dzirkals, Lilita - Gustafson, Thane - Johnson, A. Ross: *The Media and Intra-Elite Communication in the USSR*. Rand Corporation, R-2869, 1982.

Falk, Barbara: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Central European University Press, Budapest-New York, 2003.

Gáll Ernő: *Napló*. I. (1977-1990). Polis, Kolozsvár, 2003.

Gáll Ernő: *Levelek 1949-2000*. Korunk-Napvilág, Kolozsvár, Budapest, 2009, CD-melléklet.

Goma, Paul: *Scrisuri 1. (1971-1989)*. Ed. Curtea Veche, București, 2009.

Gregory, Paul R.: *Restructuring the Soviet Economic Bureaucracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Hajdú Győző levelezése. Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény, Kolozsvár, K567, K571.

Kiss Ágnes *The Witch's Brew of Censorship: Coordination and Control within the Censorship System (Romania, 1949-1965)*, 2009. Kézirat, a budapesti Közép-európai Egyetem 2009. évi doktori konferenciáján bemutatva.

Kiss Ágnes: *The Weight of a Specialized Agency within the System of Censorship. Comparing Everyday Censorship Practices in Romania With and Without the Censors' Office*. 2010. Kézirat, a budapesti Közép-európai Egyetem 2010. évi doktori konferenciáján bemutatva.

Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Levant, Christian: Mitul lui Mitea. *Adevărul*, 11 septembrie 2006. [http://www.adevarul.ro/life/sanatate/Mitul-Mitea_0_48595249.html#]

Litwack, John M.: Coordination, incentives, and the ratchet effect. *RAND Journal of Economics*, vol. 24, 1993, no 2, 271-285.

Lőrincz D. József: Ambivalent Discourse in Eastern Europe. *Regio* (Minorities, Politics, Society), English Edition, 2004, no 1, 148-171.

Pearce, Jone L. - Branyiczki Imre - Bigley, Gregory A.: Insufficient Bureaucracy: Trust and Commitment in Particularistic Organizations. *Organization Science*, vol. 11, 2000, no 2, 148-162.

Plainer Zsuzsa: *Controlul presei locale orădene în anii 1960 - Descriere generală și aspecte minoritare*. (Szerkesztés alatt lévő kézirat) ISPMN, Cluj-Napoca, 2012. / Studii de atelier/

Šmejkalová, Jiřina: *Cold War Books in the 'Other' Europe and what Came After*. Brill, Leiden, Boston, 2011.

Verdery, Katherine: *What was Socialism and what comes next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.

Jogszabályok:

Decret nr. 301 din 15 septembrie 1971 privind înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste.

Legea nr. 23 din 17 decembrie 1971 privind apărarea secretului de stat în Republica Socialistă România, Legea nr. 3 din 28 martie 1974 privind presa din Republica Socialistă România.

Hotărâre privind aprobarea componenței Consiliului de conducere a Direcției Generale a Presei și Tipăriturilor și a Biroului executiv, 1973. Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, fond Consiliul pentru Presă și Tipărituri, 2/1973, ff. 109-103.

Decretul nr. 53 din 30 mai 1975 privind înființarea, organizarea și funcționarea Comitetului pentru Presă și Tipărituri.

Decret nr. 442 din 25 noiembrie 1977 privind organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste.

Decret nr. 471 din 24 decembrie 1977 pentru modificarea Legii presei din Republica Socialistă România, nr. 3/1974.

Decret nr. 472 din 24 decembrie 1977 cu privire la încetarea activității Comitetului pentru Presă și Tipărituri.